

БОРИС ГРИГЧЕНКО

БЕЗ ХЛІБА

ДИТВИДКВ

to the present

БОРИС ГРІНЧЕНКО

БЕЗ ХЛІБА

О П О В І Д А Н Н Я

Малюнки О. Губарева

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
ДИТЯЧОЇ ЛІТЕРАТУРИ УРСР
КИЇВ — 1958

БОРИС ДМИТРОВИЧ ГРІНЧЕНКО

Багато написано хороших книг для дітей про нашу прекрасну сучасність, про героїзм радянських людей, про школу, про велику дружбу і радісну працю в країні соціалізму. Ми любимо свою Вітчизну — країну братерства народів, країну великих перемог у всіх галузях господарського і культурного розвитку.

В радянському патріотизмі гармонійно сполучається почуття благородної гордості за нашу неповторну сучасність з великою любов'ю до історичного минулого. Володимир Ілліч Ленін говорив, що патріотизм є одним із найглибших почуттів, яке закріплено віками і тисячоліттями в свідомості людей.

В минулі часи тяжко жилося трудящим людям нашої батьківщини, коли царська Росія була справжньою тюрмою народів. Безчасним було і життя дітей трудового народу. Намагаючись знайти промінчик радості та втіхи, діти прагнули до освіти, виховували в собі почуття дружби, товариської приязні. Не кожній дитині щастило потрапити в школу. Та й школа була залежною від багатіїв, від царських чиновників.

Проте і в таких умовах діти іноді знаходили своїх щирих друзів. Це були народні вчителі, які віддавали всю свою силу, знання, невтомно працюючи з дітьми, пробуджуючи в них свідомість маленьких громадян, виховували почуття гідності людини, любові до свого народу, до рідного краю. От таким народним учителем був і письменник Борис Дмитрович Грінченко.

Згадуючи дореволюційну школу на Україні, життя дітей та підлітків у старі часи, не можна не назвати його імені. Виховувати молоде покоління, нести в народні маси проміння освіти, будити кращі почуття людини — такий був зміст життя Бориса Дмитровича.

З болем у серці, з хвилюванням патріота він дивився на сумні картини життя пригнобленого в царській Росії народу і журно лилися слова його вірша:

Убогії ниви, убогії села,
Убогий обшарпаний люд.
Сумнії картини, сумні — невеселі,
А інших не знайдеш ти тут.
Не став би дивитись, схотів би забути,
Так сили забути нема:
То ріднії села, то ріднії люди,
То наша Вкраїна сама!

Письменник вірив у могутні сили народу, закликав до боротьби та корисної праці:

Праця єдина нам шлях уторує.
Довгий той шлях і тяжкий,
Що аж до щастя і волі прямує:
Нумо до праці мерщій!
Праця не згине між людьми даремне:
Сонце засвітить колісь...

(«До праці»)

Прагненням до світла, до сонця було сповнене все життя Б. Грінченка. Він терпів переслідування, знущання, часто перебував у великій бідності. Але віра в те, що молодь доживе до щасливих днів волі, окрилювала його, надавала натхнення, і він мужньо проголошував:

О, прийде, запевне, той день,
Що гніт, і неволя, і кров —
Все зникне навіки, й тоді
Подужа святая любов.

(«Прийде!»)

Письменник закликав рівнятися на передових людей Росії, що «з лицарською сміливістю держать свої прапори права та правди». Він розумів, що кращого життя для народу можна добитися лише у боротьбі за політичне визволення, і що шляхи боротьби за політичну волю для двох братерських народів — однакові. «Без політичної волі, — писав Б. Грінченко, — неможлива єсть річ боротись за свої права національні і виборювати їх; без добробуту народного неможлива єсть річ довести робочий міський і сільський народ до національного самопізнання». («Листи з України Наддніпрянської». Київ, 1917 р.).

У той час уже назрівали бої робітничого класу. Письменник бачив велику силу робітників, розповідав у своїх творах про тяжке їхнє бідкування і гнів проти гнобителів. Але він помилявся, вважаючи, що самою лише культурною діяльністю, боротьбою за всенародну освіту, за навчання рідною мовою можна досягти перемоги.

На цю помилку не раз йому вказували товариші, революційні демократи, зокрема письменник Павло Грабовський. Відбуваючи заслання в Сибіру, Грабовський в листах до Грінченка завжди підкреслював свою вдячність за видання його творів та надсилку літературних новин. Однак це не заважало поетові-революціонеру висловлювати і свою незгоду з думками Грінченка, критикувати окремі його твори. Листування Грабовського з Грінченком свідчить про різні напрями в українській літературі. Коли Грабовський твердо і непохитно стояв за революційне знищення самодержавства, то Грінченко не зміг піднятися на таку ідейну височінь, залишаючись на ліберальних позиціях.

Життєвий шлях Бориса Грінченка був тернистий. Це шлях праці, добування знань, ширення освіти в народних масах. Таким шляхом простував письменник, намагаючись пробитися крізь темряву ночі, що нависла над рідною країною.

Хоч темрява чорна усіх покриває,
Ми робим і віримо ми,
Що світ невечірній жаданий засяє
І нам серед ночі й п'їтьми.

(«У темряві»)

Народився Грінченко 9 грудня 1863 р. на хуторі Вільховий Яр, Харківського повіту, в небагатій панській сім'ї. Трудове життя селян, народна мова, пісні молоді, звичай простих людей з дитячих років привертали увагу Бориса. Його дружба з селянськими дітьми залишила на довгі роки незабутні враження. Не раз він чув зітхання бідної вдови, бачив сльози сиріт. Завжди можна було почути серед дітей розмови про голодування, про тяжку нужду, про долю заробітчанина. Це були ті прозорі джерела, з яких черпав і потім Грінченко багато корисного для своєї творчості.

І на хуторі Вільховий Яр, і в Довбино, куди сім'я Грінченків переїхала пізніше, Борис бачив багато цікавого, його вражали народні казки та пісні своєю красою і широкою правдою. Багато таких казок та пісень зібрав і надрукував він пізніше.

На одинадцятomu році життя пощастило хлопцеві вступити до середньої реальної школи в Харкові. Тут він скучав за своїми сільськими товаришами, та згодом знайшов нових друзів. То були книги, а з них особливо припали до серця такі, як «Енеїда» Котляревського, «Кобзар» Шевченка. Ці твори відчув він той свіжий подих народного життя, який всім своїм серцем сприймав ще в роки дружби з сільською діворою.

Перед учнем середньої школи відкрилися в книгах широкі простори пізнання невідомого. В той час передова молодь захоплювалася ідеєю ходіння в народ. Це було в сімдесяті роки минулого століття, коли багато освіченої молоді пішло на села з метою корисної праці серед народу. Ці ідеї захопили і Грінченка. Він починає читати заборонену революційну літературу. За це шістнадцятилітній хлопець потрапив за ґрати тюрми. А коли вишов звідти, двері середньої школи були для нього зачинені.

Починається тяжке трудове життя юнака, який заробляв гроші для існування і при нагоді купував книги для самоосвіти. Так гартувалася воля майбутнього письменника. Пізніше він проголосив пристрасні слова, гартовані в поневіряннях: «Розумом дужий ти будь і духом незламним великий» («Дух і тіло»).

Два роки Грінченко то служив писарчуком, то навчав дітей заможних людей і наполегливо вчився сам. Йому було вісімнадцять літ, коли він склав екзамен при Харківському університеті. Ставши народним учителем, Борис Дмитрович працює у селі Введенському, Зміївського повіту, на Харківщині. Школа містилася тут в напівзруйнованій половині будинку, де важко було заховатися навіть від дощу та хуртовини.

Незважаючи на всі тяжкі обставини, молодий учитель невтомно працював у школі. Багато років він перебував на цій посаді, переїжджаючи з одного села в інше. Такі села, як Олексіївка, Зміївського повіту, Нижня Сироватка, Сумського повіту, Олексіївка на Катеринославщині, пов'язані з працею Грінченка.

Працюючи в сільських школах Харківщини та Катеринославщини, Борис Дмитрович бачив, як всюди народ живе у темряві, багаті жорстоко експлуатують бідноту, на селах верховодять глитаї, писарі та урядники.

Грінченко часто бував у обвітрених хатах сільської бідноти і завжди щиро відзивався на різні потреби людей. Перед ним розкривалися похилені двері, де він бачив, як бідна мати в тяжкій праці не спить ночами, а —

Каганчик все мигоче
В хаті вбогій на стіні.

(«Мати»)

Так письменник став глибоким знавцем життя трудового народу, прекрасно зрозумів душу дитини. І в учительській роботі, і в письменницькій діяльності він умів знайти шлях до дитячого серця.

Часто Борис Дмитрович читав хлопчикам та дівчаткам українські твори, незважаючи на те, що такі читання тоді заборонялися. Одного разу він читав драму Марка Кропивницького «Невольник», що була написана по Шевченковій однойменній поемі. Слухаючи драму, дівчинка Катря розплакалася. Її вразила доля Стелана та Ярини.

В своїх оповіданнях письменник зібрав і краплини теплих дитячих сліз,— а їх він бачив багато,— і усмішку дитячої радості, і невимовлені почуття.

Так в оповіданні «Непокірний» Грінченко зображає те, що він сам глибоко пережив. Тут розповідається, як сільський учитель викликав підозріння старшини, писаря та поліцейського урядника тим, що зустрічався з бідними селянами, розмовляв «по-мужицькому», тобто українською мовою, грав з дітьми в м'яча. «Нарешті — він ходив по лісах та по луках, збирав якісь квітки, камінці і всяку таку дурницю, і все те обережно ховав».

Ще більше підозріння викликала книга, яку давав учитель читати учневі. Це була географія. Старшина перехопив її і, порадившись з писарем, вирішив написати на вчителя «доношение». Читання писарем рядків з географії і висновки старшини передав письменник з дотепним гумором. Писар ламаною, покаліченою мовою складає лист, в якому обвинувачує вчителя в тому, що він «нимало в школе не учит, а лишь занимается припагандою и книжки мыслей безбожных расширяет і разные речи относительно против властей...»

Як в цьому оповіданні, так і в інших, Грінченко висміює людей, що цураються рідної мови, засмічують її канцелярськими словами.

Бувши передовим учителем, Борис Дмитрович посилався на російсько-го педагога Ушинського, відзначаючи, що школа не на рідній мові не може принести належної користі народові, бо «припиняє розвиток його багатих духовних сил».

З школою Грінченко не поривав зв'язків і тоді, коли він переселився спочатку в Чернігів, а потім — у Київ, де цілковито віддався літературній діяльності. В книзі, виданій 1906 року під назвою «Народні вчителі і українська школа», він писав: «Всім народам Росії треба волі для їхнього слова, всім треба національної школи».

В художніх творах письменник змальовує різні епізоди життя старої школи, показує взаємини дітей з дорослими, розкриває своєрідний і багатий світ почувань дитини, її хвилювання, дружбу, любов і гнів. З великим знанням побуту, повсякденного життя дітей пише він оповідання, в яких ви-малюються яскраві образи хлопчаків, дівчаток.

Грінченкові оповідання для дітей відзначаються демократизмом, правдивим зображенням оточення, в якому складаються характер людини та її погляди. Письменник показує багато трагічного в житті дітей дожовтневих часів. У цих картинах можна пізнати тяжку минувшину нашого народу.

В творі «Дзвоник» розповідається про селянську дівчинку-сироту, яка потрапила в притулок. Але вона не знайшла тут привітного ставлення до себе, необхідної для дитини приязні та теплоти, не чула ні рідної мови, ні рідної пісні. Така школа не могла вплинути на розвиток тих хороших начал, що десь глибоко жевріли в душі непривітаної сироти.

В багатьох оповіданнях Грінченка виступають героями дівчатка-сироти. Письменник показує їхнє бідування, тяжкі життєві турботи. Безпросвітність і поневірвання змушували їх вірити в казку, в те, що хоч по смерті вони стануть щасливішими. Такі маленькі героїні виступають в оповіданнях «Сама, зовсім сама», «Сестриця Галля», «Ксеня». Героїня оповідання «Ксеня» терпить тяжкі образи та гноблення від мачухи. Ксеня хоче знайти радість, вітиху в дитячих розвагах, у щирій дружбі. Її товаришування з хлопчиком Василем раптово обривається, бо мачуха віддала Ксеню в найми.

Так в оповіданнях Грінченка виступають маленькі шукачі щастя. Вони носять у своїх серцях найкращі почуття, намагаються бути корисними в сім'ї, швидко відгукуються на чиєсь бідування.

Цікавий епізод з шкільного життя змальовано в оповіданні «Украла». Письменник показав, як діти чуло сприймають поняття чесності, гідності. Але вони часом можуть і помилятися, можуть робити висновки без урахування причин поведінки людини. Тут велику роль відіграє порада вчителя, допомога дорослої людини, щоб розібратися в усіх обставинах, в які потрапляє дитина.

Змальовуючи дитячі портрети, письменник показує середовище, в якому зростають ці діти. Так, в оповіданнях «Батько та дочка», «Панько» розкривається тяжке становище шахтарів за старих часів, коли власниками підприємств були багаті капіталісти.

Тільки в умовах гноблення народу могла розігратися така страшна подія, яку зображено в оповіданні «Палії». Жахлива картина загибелі хлопчика, що брав участь в підпалі панського сіна і сам при цьому згорів, вражає своєю суворою правдою.

Письменник показує здатність дітей до героїчних подвигів; розкриває силу патріотичних ідей, що їх активно сприймають діти. Історія такого героїчного подвигу постає перед нами в оповіданні «Олеся».

Іноді Грінченко розповідає тільки про дорослих людей, але так будує свою розповідь, що вона вразливо сприймається дітьми і виховує в них гнів до гнобителів та почуття любові до пригноблених. До таких оповідань можна віднести «Без хліба», «Хата».

Силою пристрасного художнього слова Грінченко в багатьох творах піднісся на високий рівень письменницької майстерності. Нас особливо цікавлять ті твори, в яких письменник правдиво змалював народне життя, показав любов до рідного краю, висловив ідеї благородної, всесильної дружби та громадського обов'язку людини. Він не прикрашував дійсність класового суспільства, а підкреслював непримиренну в ньому боротьбу.

Своїми оповіданнями з народного життя письменник хотів внести хоч невеличкий просвіток і наблизити прихід нових, жаданих для народу часів. В його оповіданнях для дітей відчувається змагання світла з пільмою, показані почуття і думки маленьких громадян, які жадібно прагнуть кращого, радісного життя. Ці оповідання пройняті вірою в перемогу правди над неправдою.

Грінченко написав також кілька великих повістей, в яких змалював життя інтелігенції та селян. Добре відомі його повісті «Сонячний промінь», «На розпутьті», «Серед темної ночі», «Під тихими вербами». В них письменник порушує ті питання, що хвилювали багатьох його сучасників. Це питання про те, яку користь може принести освічена людина в умовах тяжкого, безправного життя народу.

Значну користь принесли для молодих читачів байки Грінченка. Його збірка під назвою «Байки» багато разів перевидавалася. В ній вміщено велику кількість творів, що розповідають про різні життєві пригоди, в яких іноді виступають діти. Так, у байці «Мати й дочка» передається розмова матері з дівчинкою. Закінчується ця розмова порадою матері:

Навчайся ж пізнавати горе,—
Не кожен про свій біль говоре.

Змальовано дівчинку, яка замислилась, дивлячись на хвилі, в байці «Дівчина та хвиля». Показано хлопчика-поводиря в байці «Сліпець».

Для юних читачів Грінченко писав нариси про Івана Котляревського,

Григорія Квітку-Основ'яненка, видав українською мовою «Робінзона» та книжечки про життя різних народів.

На історичні та сучасні теми Грінченко написав кілька драматичних творів. Його п'єси «Степовий гість», «Нахмарило» та інші виставлялися на сцені.

Корисну роботу вів Борис Дмитрович, збираючи та видаючи народні казки і пісні. Невтомну діяльність він розвинув, досліджуючи народні джерела української мови. Зібраний ним, впорядкований і виданий в чотирьох томах словник української мови є найкращим з усіх, що видавалися в дожовтневі часи. Цей словник зараз перевидається.

Грінченко був одним з кращих знавців української народної мови. Він намагався зберігати мовний колорит тих місцевостей, які описує в своїх творах. В даному виданні по можливості зберігається цей мовний колорит і подаються пояснення малозрозумілих слів.

Все те цінне, корисне, що створив Грінченко своєю невтомною працею, з вдячністю використовують радянські читачі. Багато працював він для молоді. На молодь він покладав свої надії, висловлював віру в неминучий прихід кращих часів. В поезії «Приходить час» письменник проголошував:

Приходить час, приходить час —
Сказати кожен мусить з нас,
Чи він народу вірний син,
Чи тільки раб похилий він.
Чи раб похилий, чи боєць —
Хай кожен скаже навпростець!
І де він стане: чи до тих,
Що в путах сковані гідких,
Народ і край свій продають
Панам, що кров із нього п'ють,—
А чи до сміливих борців,
Що серед бур похмурих днів
За рідний край, за народ свій,
За долю-волю йдуть у бій?

Віра в народ окрилювала письменника. Незважаючи на хворобу легенів, що розвинулася внаслідок тюремного ув'язнення, переслідувань та тяжкої праці, Грінченко невтомно продовжував літературну діяльність до останніх днів свого життя.

В 1910 р. він поїхав лікуватися в Італію. Але втрачене здоров'я не вернулося до нього, і 6 травня 1910 р. перестало битися серце великого друга дітей. Тіло письменника перевезено на Україну і поховано в Києві на Байковому кладовищі.

Стояв погожий травневий день, коли діти востаннє прощалися з своїм другом. Над свіжою домовиною на живих квітах вінків чистою росою вигравали сльози смутку за втратою прекрасної людини, письменника-чителя. А десь в далечині відзивалися громовиці, провіщаючи наближення травневої грози...

ЕКЗАМЕН

Сьогодні великий день у Тополівській школі: в цей день має відбутися екзамен, а на йому повинен бути член ради шкільної. Тим то в школі ще з учора все готується. І молодий, що тільки перший рік учителює, вчитель, і сторож Кирило Криворукий працюються з усієї сили. Ще вчора маленька хатка, що волость віддала у своєму будинкові на школу, хатка, завбільшки сорок квадратних аршин, почала чепуритися. Усі ями в земляній долівці позасипувано, а потім сторож попримазував їх глиною і кожному школяреві прикро наказував, щоб вони, хлопці, якомога обережніше приторкалися своїми ногами до примазаних місцин:

— А то візьме та й товче чобітьми! Де б оберігатися, легенько ступати, а він товче. А ти за ним маж та рівняй! От уже приїде пан, то він вам дасть!

Тим часом учитель власноручно порався коло пообпадалих шпарун на стінах та на грубі і, закативши рукава за лікті, широко примазував рудою й білою глиною, зовсім незважаючи на те, що така праця анітрохи не відповідала його вчительським обов'язкам. Але що ж було робити, коли він ніяк не здолав домогтися, щоб громадський атаман дав йому мазильниць?! Школярські парти, що стільки разів цієї зими заходжувались розсипатися під школярами, та й розсипалися навіть часом, ці парти позбивано тепер гвіздками й клинцями, і вони почали позирати якось навіть спишна; та це не перешкоджало сторожеві Кирилові подавати вчителеві до уваги, що коли вони, школярі, не пубережуться, то «рта гемонська задня парта коли б не обернулась, бо там ніяк не приладнаеш однієї ніжки». Та й учительському стільцеві, що якось випадком, мабуть, потрапив до школи, треба було лікаря, і вчитель довго працювався, силкуючись, щоб замість трьох було в його чотири ноги, як то повинно бути в кожного порядного стільця. Ще два стільці взято в батюшки і в волості — про самого батюшку й про «члена».

Сьогодні й школярі поприходили, одягшись, мов по-празничковому: мало не на всіх були новіші свитки, а то й чумарки, бо-сих не було.

Сторож востанне витирав три вікна шкільної світлиці. Батюшка та вчитель розмовляли проміж себе і б'ялись за того або іншого школяра, що міг не здати екзамену.

Школярі й собі з запалом розмовляли.

— Чого ж він приїде, той пан? — допитувався маленький хлопчик, що тільки одну зиму походив до школи, у свого старшого товариша.

— А питатиметься, чи навчилися ми...

— А він який? Страшний?

— Та хіба ж я знаю: я й сам не бачив. Спитайсь у Олексія Петровича.

— Олексію Петровичу, — озивається школяр до вчителя, — а він страшний?

— Хто?

— А той пан, що приїде?

Учитель силкується впевнити, що страшного в «тому панові» нічого нема.

— А він не битиме? — не покида свого школяр.

— Та ні! Хто ж тут сміє битися? — дуже зважливо впевняє другий.

— Е, не сміє! А як питається, а ти й не знатимеш, то що тоді? Годі й битиме...

У другому місці, де сидять шонайстарші, чути, як вони бубонять, бо кожному хочеться мати «свідоцтво».

Один маленький хлопчик заліз у куток і наляканими очицями поглядає навкруги: він задалегідь злякався «пана».

— Я втечу, як він приїде! — шепоче він на вухо своєму товаришеві.

Зненацька розітнувся скрик. То якийсь занадто сміливий хлопець, не лякаючись нітрохи сподіваного «пана», гепнув по спині свого товариша.

— Половина десятої,— промовив батюшка,— нехай сідають: скоро, мабуть, приїде.

Вчитель глянув на батюшчин годинник (шкільного або свого дасть біг!) і звелів діжурному покликати тих школярів, що були надворі.

Гуртом сипнули школярі до класу і, стовпившись коло дверей, почали скидати свити, складаючи їх у купу на долівці в школі. Хтось штовхнув діжечку з водою, що стояла тут же, і побливав одержу. Сміх і галас. З'явився сторож і, бубонячи собі під ніс щось і про «безрахубних шибеників», довів знову все до ладу.

Прочитали молитву, посідали. Вчитель та батюшка, поділивши школярів, почали дещо перепитувати їх, перебиваючи один одному. Але діло не ладналося; і вчителі, і школярі були стурбовані.

Якось минула година. Чого ж він не їде?

Вчитель знову випустив школярів зі школи. Менші побігли, а старші, що здають екзамен на «свідоцтво», знов до книжок. Батюшці надокучило ждати, і він пішов додому, попрохавши зараз же прислати по його, скоро приїде член.

А член усе не їхав. Старші ще ширіше вчать, хоч учитель і впевняє, що їм тепер краще буде пробігатися.

Минає година, друга, третя. Страшний пан, що так довго примушував себе дождатися, ще більше тепер лякав школярів. І потомились усі, і пана страшно,— так би і втік.

Нарешті, години в три, зненацька стало чути дзвоник.

— Іде, їде!.. — розітнувся шепіт проміж школярів.

Ту ж мить сторож Кирило, відчививши двері, оповістив:

— Іде, вже біля Стецькового шинку.

Вчитель послав одного хлопця по батюшку. Школярі сипнули в школу. Миттю посідали, випросталися і затихли. Маленький школяр, що хотів утікати від пана, ще більше заліз у куток і ввесь зігнувся, неначе якийсь хотів сховатись. Багатьом перехопило дух. Вони півзлякано, півдивуючись прислухалися

до дзвоника, що все голосніше та голосніше видзвонював і, нарешті, востаннє гучно дзвелькнувши, замовк біля самої школи. Приїхав! Усі голови повернулися до дверей. Обличчя в багатьох побіліли; деякі злякано шепотіли: «Господи, поможи!» Далі почувся Кирилів голос:

— Сюди! Ось сюди пожалуйте!

Двері відчинилися, увійшов член шкільної ради. Школярі повставали. Не відмовляючи на їх поклін, він підійшов до вчителя.

— Ви учитель?

— Учитель.

— Член учіліщного совета Куценко.

Пан Куценко років 25—30 був волосним писарем, а жінка його торгувала бакалією. І в писарстві, і в крамарстві йому так пошастило, що через десять років він мав уже свою крамницю в повітовому місті і, потроху посуваючись угору, зробився з писаря значною особою в місті. Недавнечко він був міським головою, а тепер директором повітового банку, що через його ж шахрайства незабаром має впасти, і разом він — член земської управи і шкільної ради, — тим і їздить він по сільських школах на екзамени як голова «екзаменаційної комісії». Але як непевні голосні й приголосні, проклята літера ь та й усякі інші хитроші російського правопису ніколи не давалися до зрозуміння панові членові, то він, звичайно, на екзаменах з російської мови любіше мовчав. На екзаменах же з закону божого та з розрахунків почувався він вільніше, найбільш як справа доходила до лічби. Арифметику у межах цілої лічби він добре вивчив ще як був писарем, а директорування в банку дало йому змогу перемогти й «дроби», і пан член особливо на рахунки й наполягав на екзаменах. Він завжди возив з собою свій задачник, де були папірцями й олівцем позначені завдання, які звичайно і безодмінно давав рішати школярам. До цього треба додати хіба ще те, що, силкуючись удавати з себе пана, він без жалю нівечив і українську, і російську мову, нехтуючи першу і не знаючи другої.

Прийшов піп, посідали за стіл. Член витяг якісь папери і порозкладав їх на столі. Коло їх ліг заялозений задачник Євтушевського з позакладаними в його папірцями, потім перо й олівець, що з'явилися з членової кишені. Діти з острахом поглядали на всі ці приготування. Часом хтось тихо шепотів:

— І в його задачник є!

— Перо, як срібне, блищить...

— Дайте список учеників, — голосно сказав член.

Реєстр дали, і він уткнув у його носа. Тихо-тихо стало, — чути

було, як муха, летячи, дзвеніла крилами. Школярі вже не перешіптувались; вони ждали, що то буде...

— Байденко Іван! — голосно вигукнув пан член.

Викликаний хлопець схопивсь і почав пролазити проміж тісно поставленими ослонами. Ноги в його якось не слухалися, чіплялися за ніжки від ослонів; видно було, що хлопець лякався. Нарешті, вилізши, він несміливо підійшов до столу і вклонився.

— Ну, по закону, — муркнув член. — Читай молитву господню. Хлопець тремтячим голосом почав.

— «Отче наш, Іже еси...

— Тройце! — знову звелів член.

Хлопець і ту проказав.

— А што ето такое тройця? — запитався член.

Хлопець силкується щось сказати, але не може.

— Ну-ну! — підганя батюшка. — Я ж вам ето об'яснял, как же ти не знаеш?

— Тройця... — почина хлопець і стає. — Тройця... це — бог отец, і син, і дух святий...

— А шо ж то, три бога? — допитується член.

— Ні, один...

— Ну, как же то один? Розкажи!

Хлопець мовчить.

— Ну, чога ж ти мовчиш? — знов підганя батюшка: — ти ж знаеш!

Хлопець то червоніє, то біліє, він тремтячою рукою тре чоло, видко, як замружіли і змокрили очі, затіпалися губи. Йому стало страшно.

— Ето значить... обикновенно, це всьо одно, шо от свет од сонця ісходить і шо того... тее..., — об'ясніть йому, батюшка! — докінчив член, шо хотів був навести відоме порівняння з біблійної історії Рудакова, але не зміг і заплутавсь.

Батюшка вияснив.

— Тепер по священной історії... — промовив учитель.

— Розкажеш про Ноя і его синовеі? — спитав піп.

— Розкажу, — відповів, трохи заспокоївшися, хлопець і почав розказувати.

— А шо, — зненацька перехоплює його оповідь член, — харашо сделал Хам с отцом?

— Ні...

— Обикновенно, он отца не уважал, посміялся с него... за то ему і наказаніє. А ти уважаеш отца? Слушаєшся? — зненацька грізно запитується член.

— Слухаюсь... — відмовляє переляканий його голосом хлопець.

— То-то!.. Всегда должно слушаться, потому отец обыкновенно есть родитель! — промовля член, удаючись уже до всіх школярів, а ті зо страхом дивились на все, що робилося в їх перед очима.

— Тепер по арихметике! От я вже сам его спрощу,— промовив член.

Тут уже було йому широке поле до діяльності, і він, розгорнувши свого задачника і нашукавши по прикметах завдання, почав ним мучити хлопця. На щастя хлопець знав.

— Тепер по-руському!

— Читай!— промовив учитель, показуючи хлопцеві в книжку.

— «Мартышка в старости слаба глазами стала, а у людей она слыхала, что это зло ещё не так большой руки, лишь стоит завести очки»... і т. д.

— Розкажи!

Хлопець ламаною великоруською мовою переказує прочитане, всячину плутаючи:

— ...вона слыхала, що у людей больші руки і очки... стоїть та й крутить хвостом...

— Да, очки надела, — додає член. — Хорошо! Будеть! — промовив він і, нахилившись над реестром, хотів писати «бали».

— Может бить, пісать ещо? — спитавсь учитель.

— Мм... — муркнув член, нагадавши, мабуть, про недосяжні правила правопису.— Нехай пишеть!..

Вчитель почав читати якийсь уривок з книги, а школяр писав на класовій таблиці. Потім почали виправляти помилки. Член якось підсунув до себе книжку і, звіряючи з нею написане, знайшов дві помилки. Зоставалось їх ще з п'ятеро, але член сказав, що все останнє так, і хлопця пущено.

Саме таким робом узялись й до другого школяра. Тільки, як дійшли до арифметики, бідолашний ніяк не міг рішити завдання; і даремно направляв його вчитель, даремно підганяв член. Нарешті, член не вдержавсь:

— Шо его? — зненацька крикнув він.— Арифметики не знають, шитать не умеють! Ви учитель, ви нічого не делали! Я в училищний совет на вас подам рапорт!

Бідолашний учитель тільки крутивсь на одному місці. Школярі сиділи білі, як крейда.

Зненацька озвалося хлипання, спершу тихше, а далі все голосніше й голосніше, і перейшло, нарешті, у голосні заводи

плачу. Плакав саме той маленький хлопчик, що ще задалегідь хотів утікати від «пана».

— У! Я не хочу тут!.. Я не хочу! Я додому піду! — ридючи казав він.

Почувши це, член зупинився. Вчитель побіг до хлопця Але він не зважав на вмовлення і не покидав ридати і намагався додому. Довелось пустити його з школи.

Бачачи, що вже переборщив, член притих. Екзамен останніх шістьох хлопців, що здавали на «свідоцтва», відбувся тихо, надто, що всі вони «арихметику» знали, і пан член не мав рації сердитися.

Нарешті скінчили. Пан член устав.

— А тех не будем екзаменовать? — спитавсь учитель, показуючи на школярів першого та другого року.

— Ннет... Та они умеють читать?.. — казав утомлений член, поглядаючи на годинника: було вже шість годин.

— Хлопці, читать умеете? — запитався він у школярів.

— Умієм... — несміливо відмовили деякі.

— А щитать? Ну: дважды сем?

— Чотирнадцять! — гукнули всі відразу.

— А 25 без 7?

— Вісімнадцять.

— Ну... — промовив член, вагаючись.

— Може, закусить би... — обізвавсь батюшка.

— Обикновенно... не мішало б... Ну, дети, — знов озвався член до школярів, а ті чогось повставали, — значить, ви тепер получите свидетельство — которие экзамен здали, а которие нет, то, обикновенно, учіться, потому шо наука... то-есть... потому, шо без еї человек тьомний... А арихметику, особливо арихметику, шоб знали. Потому, обикновенно, арихметика — то велика наука!.. — і показуючи великість «арихметики» як науки, пан член підняв угору проти лоба пальця і штрикнув їм у повітря.

Далі течії членового красномовства всохли, і він став, не знаючи, що казати. Школярі, батюшка, вчитель і собі стояли, не знаючи, що їм робити.

— Так от шо... тее... — почав знову член, згадавши, як він колись був укупі з інспектором на екзамені і як саме той закінчив його: — школа у вас хорошая, і я так доложу у совет. І арихметику знают, — один не знает, ну, та то вже нічево... — І член так само, як і інспектор, подав руку вчителеві та батюшці.

— Так їх распустить? — спитав учитель.

— Еге, да...

— Читайте молитву! — промовив учитель.

Хлопці, тупочучи ногами, повернулись до ікони. Прочитали молитву.

— Ну, тепер тее... домой ідіть! — почав член.— А ми до вас, батюшка. Обикновенно треба закусить. Може б того... й водочка?..

— А всенеприми́нно!.. Як же!.. Пожалуйте!..

— Так-так... От ми там і протокол екзаменський подпишем...

1884 р.

НЕПОКІРНИЙ

I

Тепер уже виразно було видно, що новий учитель — чоловік непевний. Тому було багато доводів.

Найсамперед — учитель ні до кого ніколи не ходив (розумілося: до людей статечних) і сидів у своїй школі то з дітьми, то з якимись книжками. Що тому була правда, міг посвідчити шкільний сторож, що був за сторожа й у волості. Друге — він не мав ніякого «благородного виду» і тільки одежею відрізнявся од мужиків, бо розмовляв «по-мужицькому». Третє — він, як випускав школярів погратись, дурів, як маленький, гуляючи з їми у м'яча, ганяючи наввипередки або ще які грання вигадукчи; таку «комедію» щодня міг бачити і старшина, і писар, і всякий, хто бував у волості, бо школа була в одному дворі і навіть в одному будинку з волостю. Четверте — він сам собі варив їжу та ще й у гурті з тими школярами, що ночували в школі. Нарешті — він ходив по лісах та по луках, збирав якісь квітки, камінці і всяку таку дурницю, і все те обережно ховав. Про цей останній пункт старшиниха погадала навіть, чи не ворожбит він який, але ж

цю думку не взяв собі до уваги освічений писар, і старшина просто сказав жінці, щоб вона не встрявала, куди їй не треба.

Але ж цього мало. Він був навіть неслухняний і неввічливий до начальства. Замість, щоб удовольнитися з двох поламаних лавок, що дала волость школі, і заліплювати побиті шибки папером, він намагався, щоб йому пороблено нові парти, засклено вікна й навіть щоб покрашено стару класову таблицю, начебто, через те, що на їй уже крейда не пише. І як волость, звісно, не зважила на такі його кумедні домагання, то він насмілювався написати про це до земської управи, додавши, що гроші, від громади призначені на школу, лежать по кишенях у волосних і не живаються на що треба. Управа ж пойняла тому віри і прислала суворий наказ, щоб старшина, не гаючи часу, поладнав шкільну мебелю і зробив усе, що школі треба. Хоча мебелю, звісно, не лагодили і нічого не робили, а просто тільки написали в управу, що все зроблено,— але ж такий вчинок учителів виразно доводив, що він — чоловік баламутний.

Нарешті, волосний писар, що вже двадцять і один рік писарює, пройшов крізь сито й решето і знає добре, де чим пахне, догадався, що цей учитель... теє... Про це він казав навіть урядникові, що жив у другій волості, й урядник цілком з ім згодився, сказавши:

— Межи ними дуже багато мошенників... вони — сицилісти, тільки так, знаєте, видають себе за вчителів.

І обіцявся незабаром усе «розслідувати», приїхавши.

Такі були провини вчителів і так їх вияснили увечері дня... студня¹ 188... року волосний старшина Пастушенко, поліцейський урядник Швидков, волосний писар Льовшин, сільський староста Губань і сільський крамар, шинкар і волосний поштар Семен Олексійович Цупченко, що до його старшина, урядник, писар і староста зібралися на чарочку.

Розмова почалася після восьмої, здається, чарки з того, що Цупченко розповідав своїм гостям, як він «для штуки» посилав прохати вчителя до себе в гостину і як той одмовив, що йому ніколи.

— А хлопець мій, що в школу ходить, каже мені,— оповідав Семен Олексійович далі,— що він таки швендяє часом у гості...— Тільки ж — якби ви думали, до кого?... — До Семена Попенка!

— До Семена Попенка? — здивувалися гості.— Та в Семена ж і в самого ані їсти, ані пити, ані в чому походити... чим же він буде гостей гостити?

¹ Студень — грудень.

— А от же бачите, ходить до його! І хлопця Семенового так, кажуть, улюбив, так улюбив!..

Далі потроху почали вияснити вище писані провини, і всіх, хто там був, оповив правдивий гнів на такі несвітські вчинки нового вчителя. Але ж справжнє обурення повстало тоді, як волосний писар Льовшин озвався з своєю славетною промовою. Він сказав:

— Усе, що оце почув я тепер, не здається мені дуже вдивительним. Усякому звісно, що оці молоді панички, которих земська управа нам понасилала, нічого не знають, для того тільки і вміють ганяти з мальчиками у м'яча...

— Еге, що правда, то правда,— перехопив старшина.— Що тепер за наука? То як старий дяк Панасович був, дак ідеш повз школу—аж гуде, аж реве,—так усі тії склади складають. А тепер що? І мій хлопець у школу ходив,— та потім я його взяв.. Бо приходить додому, питаюся: «Ну, що ж ти у школі вивчив?» — Нічого, каже, не вивчив.— «А що ж ви робили?» — Та, каже, вчитель став проти нас та й велить: тягніть, каже, за мною: о-о-о! А ми й собі загуємо: о-о-о! А він знову: — кажіть: гирр! Ми й собі як загарчимо: гирр! гирр! гирр! Он яка історія: гарчати тепер учать! — додав старшина.

Усі зареготалися, почувши про таку сміховину. Писар же, перечабувавши, поки регіт ушухнув, почав знову:

— Так ось, кажу; все це не дуже мені вдивительно. І те не вдивительно, що він у клявзи пустився: нада ж, ежели нічого мальчики не знають, хоч тим себе вигородити, що лавок нету. Мені вдивительно і страшно друге.

Тут писар зупинився на хвилину, немов би щоб дати змогу слухачам приготуватися до цього другого «страшного». І справді, ті нашорошили вуха, а врядник додав нашоє:

— Діствительно!

Бачачи те, писар почав ізнову:

— От Семен Олексійович кажуть: до них не схотів піти, а до голодранця Семена ходить і хлопця-мальчика його полюбив. Видите: до статечного чоловіка не пішов, а пішов до голодранця і голодранцевого хлопця полюбив. Що з цього виходить — следствує? Следствує, що він прихляється до голоти всякої і кунпанію з нею імеєть, а з голотою — звісно, які розговори: про багатих та про начальство! Чуєте, які розговори?

Писар знову зупинився і глянув навкруги. На всіх обличчях ще більша запанувала увага. Урядник же насупився ще дужче й силкувався дивитися так, як дивиться сам справник. Він хо-

тів би всім довести, що в такому ділі тільки він, урядник, держить у руках усі перуни, але на превеликий жаль, нагай, яким він частенько списував селянам спини, слухався його краще, ніж язик, і він тільки набрав справницького вигляду і промовив знову.

— Діствительно! — а опісля додав: — Возмутитель! Прокламацію пушаєть...

Писар почав далі:

— Тепер другое: отчого він, як старшина або господин урядник, або я, або ще хто з начальства — от хоч би поштосодержатель Семен Олексійович — іде, нікогда первий шапки не зніметь? Отчого, кажу, і што з цього виходить — следствие?

— Еге, що правда, то правда, — озвалися старшина й хазяїн, — це ми вже добре помітили. Ніколи сам не поздоровкається, мабуть, жде, щоб йому вперед шапку зняли...

— Потом он што, — казав далі писар: — приходжу я раз до його — думаю так: зайти одвідать чоловіка, поговорити, як з образованим. Заходжу, а він книжку читаєть. «Здрастуйте, — говорю, — Василій Дмитрієвич!» — «Здравствуйте», — каже, а сам устав, книжку згорнув, сховав у свою шаховку й на ключ замкнув. Спрашую я вас: на што йому ту книжку прятать, ежели вона така, как нада, книжка? А ежели прятеть і по ночах книжки читаєть, то што тут виходить? Выходить і следствие, що то такі книжки, которіи только без людей читать можна.

— Діствительно! — скрикнув урядник. — А я ще осінню получив бумагу сикретную од господина станового пристава: Хто учитель? званіє? І потім: способен ли к отправлению своїх обязанностей? Конешно, я отвечаю: неспособен, потому — возмутитель! І книжка запрещонна — всьо одно що прокламація!

— Еге! Так он воно який птах! — скрикнув Цупченко.

— Іменно! — доводив свого писар. — Виділи, яке в його волосся довге?

— А хіба то що, як довге волосся? — запитався старшина.

— Як що? А то ж у них, у сицилістів, прикмета така, знак, значить, штоб свій свого узнавав.

— Діствительно!

Після цієї писаревої промови зчинилося, як я вже казав, велике обурення. Чарка не переставала гуляти з рук до рук і пособляла тому, щоб правдивий гнів проти вчителя виявивсь у виразніших формах. Балакано довго й багато і, нарешті, враджено й постановлено зробити так:

а) щоб скарлати вчителя за його зневажливість і непошану до свого начальства, то не давати йому більше дров;

б) щоб не псував він дітей, настренчувати батьків забирати їх зі школи;

в) розпитатися по селу, про що розмовляє вчитель з людьми, а найбільше з Семеном Попенком, а також, якщо буде змога, зазирнути потихеньку і в його шаховку з книжками (розпитуватися мав урядник, приручав це й писареві, а до вислідів у шаховці сподівались помочі від сторожа).

— А там, когда дознаємось, тогда можна буде йому підпустити! Уже я знаю еті дела! — казав писар.

— Окончательно! — додав урядник. — Тогда ми доношеніе сикретное і його голубчика тогда — фіть!.. А ви, Хомо Григоровичу, — вдався він до писаря, — неукоснительно сообщіть мне, бо знаєте — я тут не живу і мне за всім не вспіть, потому — сикретних дел множество.

Урадивши так, випили ще по одній перед дорогою, по другій на дорогу й по третій на добре прощання і, хитаючись та коливаючись, гості розійшлися по своїх хатах, хоча треба додати, що старшина до своєї не дійшов, а заночував у писаря.

II

Як урадили, так і вчинили. Другого ж таки дня вчителеві не дали дров і сторожем переказали:

— Оце щоб шанувався!

Опріче цього сторожеві звелено було не слухати, якщо вчитель казатиме робити.

Діти мерзли, вчитель приходив у волость, гризся, але ж похитнути незламність духу сільських орударів не міг. Тоді він здумав був знов написати про це до земства, та волосний писар, догадавшись, що містить у собі присланий од учителя на пересилку пакет, вернув його назад, додавши, що по закону волость повинна відсилати тільки такі пакети, які запечатано скарбовою печаттю.

Так минув тиждень.

Одначе, хоч і мерз учитель добре, та його непокірливість не поменшала, а досягла навіть до того, що він сам хотів був їхати в повітове місто в земську управу, аде ж Цупченко, звісно, не дав йому коней.

— Ну, а найняти йому, два рублі дати — ні з чого, — казав

старшині писар,— він уже третій місяць не отримує жалування, а тепер у його в кармані вітри гудуть!

— Хіба зборщик не брав у його довіреності на жалування, щоб з управи получитьи, як їздив у город? — спитався старшина.

— Авжеж я звелів, щоб не брав. Побачимо тепер, як він свої гроші получить! — одмовив писар.

Це була правда, і учитель ніяк не міг рушити з села. А надто, що після одлиги вдарив мороз і зробилось таке, що їхати зовсім було не можна навіть підкованими кінями. Таким побитом правдива кара сільського начальства досягла своєї мети. Коли додати сюди, що сторож, слухаючися наказу, не носив у школу води й не робив там нічого, то запевне можна сказати, що й учитель зрозумів, як начальство сердиться.

Не так легко було виконати другий пункт присуду. Хоч староста з старшиною навіть у волость кликали деяких батьків і намовляли їх забрати своїх дітей зі школи (додаючи до того, що за таким чи іншим дядьком було стільки чи стільки недоплатку, себто до «холодної» недалечко), хоч у школі було холодно, діти все ж ходили вчитися, і деякі батьки на перестороги та накази від свого начальства казали:

— А що я йому зроблю? Я йому кажу: покинь у школу ходити, старшина свариться! А він каже: мені треба вчителя слухати, а не старшини.

— Замічаєте, замічаєте, Михайле Степановичу? — питався писар у старшини,— замічаєте? Проти начальства возстановляє!

— Та як же вони там учаться в нетопленій хаті? Там же так холодно, що хоч вовків ганяй! — питався старшина у сторожа.

— А так: їх там багато збереться школярів, а хата маленька, то поки в школі сидять, то воно і нічого,— від духу нагрівається, та ще й усі в кожухах та в свитках.

— А сам мерзне?

— Коли мерзне, а коли хлопці йому носять з дому дрова, так топлять у себе.

Що ж це? Звелів він їм, чи що, дрова носити?

— Де вам! Прокляті хлопці так улюбили його! І воду вони носять.

— А ти їм відер не давай! — звелів писар.

— Та я їм не даю. З дому хтось приніс, тими й носять.

— А ти пильнуй: тільки котрий воду, чи дрова принесе — по потилиці жени.

Нарешті зостався ще третій пункт присуду. Але ж тут ні старшина, ні хитромовний писар нічого не могли зробити. Поміг їм урядник, забігши на той час у волость.

— Што ж, как следство? — спитав він.

Ті розказали, що було.

— Нехорошо! — покрутив головою врядник.— Довжно вам приймать мери. Од вищой волости приказ — припаганду ловить і всячески преследовать. Неукоснительно старайтесь! А то будете винуваті.

І він дав їм інструкції.

Старшина з писарем трошки злякались і заходились щиріше «ловить пропаганду».

Але ж скільки не допитувались, які розмови бувають у вчителя з селянами, ніхто нічого не сказав: чи то не хотіли, чи то справді нічого було казати. Один тільки рудий Гарасим помінився¹ дещо розказати, якщо йому дадуть на чвертку, і справді з'ясував, що вчитель начебто казав йому, що непогано б старшину скинути геть.

— А про багатих нічого не казав? — спитався писар.

— Про багатих? — не розумів Гарасим.— Ні, про багатих казав... казав, що добре, якби всі були багаті...

— А книжок ніяких не давав?

— Книжок? Ні, давав і книжки всякі...

— Кому ж він давав? Які ж він книжки давав?

— Кому давав? Давав... Я вже того не знаю, кому саме він давав, тільки давав усякі...

— Ну, а ту... як її?... пре... пра... та як бо, Хомо Григоровичу? — спитався старшина в писаря.

— Прикломація! — одмовив той.

— Еге, приломація! Так приломації тієї не говорив, не делав?

— Як? — спитався Гарасим.— Що воно таке?

Але того не знав і сам старшина з писарем. Тим вони кинули далі питатися, зрозумівши, що від Гарасима великого не довідаєшся. Та й усякому було відомо, що Гарасим за чвертку й рідного батька продав би і що його ловлено в брехні на волосному суді, де він часто ставав за свідка, а одного разу навіть і бито за ці брехні. Але ж, не маючи кращого, можна було, якщо потреба, і з Гарасима скористуватися, щоб скарати винного. І писар звелів Гарасимові:

— Гляди ж, не забувай того, що сказав!

— І, боже мій! З чого б я забув? Ні зроду-звіку не забуду, тільки на чвертку дайте!

¹ Помінитися — пообіцяти.

Взявши на увагу, що Гарасим може ще здатися, старшина дав йому з громадських грошей на чвертку.

Зоставалося ще одно: довідатися, які книжки вчитель читає. Але це була зовсім неможлива річ, бо виходячи з школи, учитель шорозу замикав її. Писар уже й так і сяк заходжувавсь, але нічого не міг удіяти.

— А може б так: при йому трус ізробити? — казав нетерплячий старшина.— Так просто: а давай, такий-сякий, які в тебе проти начальства книжки есть!...

— Ні, Михайле Степановичу, так не можна. Треба це діло потихеньку вести,— відмовляв політичний писар.

Але ж, щоб учитель не забув, що начальство всякими способами може скарати непокірного, писар дещо-таки вимудрував.

Так звана «холодна» відгороджувалася від школи тільки тонкою стіною (школа, як уже сказано, була в одному будинку з волостю). З цього й скористувався писар, хоча сам він нічого не робив, а все діло звернув на старшину. А старшина того ж таки дня покликав рудого Гарасима, знов вийняв йому з громадської скриньки на чвертку, дав належні інструкції та й посадив його в «холодну» саме тоді, як у школі було вчиття.

Гарасим не хотів дурно брати гроші й зараз же почав галасувати, а потім і бити кулаками в ту стіну, де була школа. Стіна була стара, складена з поганенького кривого дерева, і Гарасим скоро продовбав у їй дірку і, вистромивши в школу голову і вдаючи з себе п'яного, почав на всі боки лаяти вчителя і школярів і налякав дітей так, що деякі трохи не повтікали.

Другого дня, писар, лукаво поглядаючи на старшину, сказав:

— А знаєте, Михайле Степановичу, громада лає нас за вчителя.

— Як?

— Та так! Каже: дітей зморозили і все...

— Громада? — скрикнув старшина.— Начхать мені на громаду! Я начальник? Хіба громада начальник? Я! Усе я можу! А що громада старшину вибирала, так я на те начхав! То колись, може, було так, а тепер хіба громада настановляла й настановлятиме мене? Кого справник звелів, того й настановили. Я есть старшина, а старшина — начальник від справника, а не від громади. Бо не громада мені зуби поб'є за несправність, а він...

— А отже громада каже, що буде жаліться,— ще лукавіше додав писар.

— Нехай! Мені те й не свербить. А ось я їм покажу! Я їм школу розвалю і вчителя викину геть к чортам! — кричав уже,

зовсім розсёрдившись, громадський репрезентант¹, начальник од справника, пан старшина.

І цього ж таки вечора, випивши добре в свого кума, він зайшов по дорозі до волості і почув, що в школі хтось гомонить, навіть співає. Розлютований за такі «непорядки», кинувсь у школу. Там був учитель і троє хлопців-ночувальників,— вони й співали.

— Смирно! — гримнув старшина, відчиняючи двері і вступавши в хату.— Смирно, я вам кажу, мат-тері вашій!.. Що ви мені тут кричите, діло робити в волості не дає!

Але ж учитель і тут не змовчав перед начальством і насмілився сказати йому, старшині:

— Вийдіть зараз геть!

— А, так ти, такий-сякий, начальство вигониш! Цить! Р-роздеру!

Здається, після такого категоричного начальника слова кожен мусив би скоритися. Тільки ж ледачого нічим не дошкулиш. І хоч і дуже дивно буде це всім, а мушу сказати, що вчитель вигнав старшину,— так-таки простісінько, взяв та й вигнав, бо був собі чоловік при здоров'ї та й палиця якась у руках у його була,— не диво ж, що старшина, хоч і дуже п'яний був, але ж не хотів змагатися з таким бунтівником, і, вилаявшись ще раз чи двічі, вийшов геть.

Другого ж дня після цього в волості довідались, що вчення в школі нема, а вчитель поїхав у повітове місто.

— Хто ж його повіз? — допитувавсь у сторожа старшина, сердитий вельми, бо йому після вчорашнього вечора своя голова здавалася завбільшки з винницький казан.

— Та Грицько Дараган. Та ще й набор²: сказав — потім оддасте, як свої відберете.

— Хм... Ну, Грицька треба буде провчити...

— А що,— питався старшина на самоті в писаря,— чи не скоїться чого з того, що він поїхав?

— Дурниця! Нічогосінько не буде! Сами побачите,— заспокоював писар.

Учитель повернувся, а за їм наспів і наказ од земської управи. Управа, перелічивши всі вчинки волосного старшини, прикро наказувала, щоб надали цього не було, щоб волость уволюла справедливую волю вчителю, а також щоб «донесла», на підставі якого права старшина робив усе «више писане».

¹ Репрезентант — представник.

² Набор — у борг.

Писар тільки всміхнувся, прочитавши те, і сказав:
— Ну, ми напишемо такий одвіт, що довго він нас пам'ята-
тиме!..

«Він» — цебто вчитель.

III

Тут начальству пощастило. Проходячи одного разу двором, старшина побачив школяра, що ніс до школи якусь книжку.

— А ну лиш, що воно таке? — подумав старшина й зупинив хлопця.

— А хто тобі цю книжку дав, хлопче?

Хлопець з острахом одмовив:

— Учитель.

— А дай її сюди!

Хлопець тремтячими руками віддав книжку.

— Ну, йди додому,— звелів йому старшина, а сам зараз же пішов у волость до писаря.

— А гляньте, Хомо Григоровичу, що це за книжка?

Писар розгорнув книжку.

— Хм... що воно таке? А де ви її взяли, Михайле Степановичу?

— А в школяра! Вчитель йому дав.

— Вчитель? Ану, подивимось!

І писар почав пильно з усіх боків розглядати книжку.

— «Географія»,— читав він заголовок.— Хм... хто його зна, що воно таке...

Потім він розгорнув посередині й почав читати:

— «Дождь происходит от паров, которые поднимаются от водяних вместилищ вверх и собираются там в виде облаков»... А, ось де воно! Ось! Чуєте, Михайле Степановичу, в цій книжці що? Не од бога дощ, а од «паров». Он що!

— То це, значить, книжка така... проти бога?

— Конешно!

— Так її й теє... і представити до начальства можна?

— А всенепременно!.. Ну, тепер, голубчику, побачимо! Тепер я вшкварю! — гукнув писар.

Але він поїхав ще порадитися до врячника. І вони вшкварили! Писар списав цілого аркуша паперу, та як списав! Я можу переказати його чудове писання тією мовою, якою він сам його написав.

ДОНОШЕНИЕ

Оное Волостное Правление имеет честь донести, что топливо для школы г-ну учителю всегда давалось в достаточности и ежели на каких два дня случилась приостановка, то единственно от недостачи общественных сум, которых не доставало. И на шот оскорблений, то никаких таковых оскорблений волостной старшина учителю не чинил, а наоборот всегда споспешествовал просвещения юношества и зайдя в школу как начальник отечески пекущийся о благосостоянии, чтоб узнать необходимое для школы, но г-н учитель без всякого на то внимания, поносными и дерзкими словами старшину изругал и выгнал прочь с утрашением палкою, каковую для совершенно неизвестных, но весьма вредных намерений, постоянно при себе имея, как бы угрожая спокойствию.

И всякия другия г-на учителя жалобы единственно от того, что он на волостного старшину и писаря злобу имеет и постоянно имеет между волостью истязание в рассуждении разных будто бы чинимых ему приценок, каковых причепок он есть причиною, а онных не существует. Сам же г-н учитель нимало в школе не учит, а лишь занимается припагандю и книжки мыслей безбожных расширяет и разныя речи относительно против властей, чему примером крестьянин Герасим Рудый и свидетелем... і таке інше.

До цього додав ще й книжку, що старшина відняв: нехай начальство бачить.

Урядник же написав своєму начальству ще краще. Він просто казав, що вчитель хотів зчинити на селі бунт розмовами та книжками, а доводом виставляв те, що мужики почали виявляти ще більшу непокірливість, бо зовсім нехотя знімають перед урядником шапки.

Це все полинуло, куди треба...

Трохи згодом начальство шкільне завітало в школу. Воно сказало вчителеві:

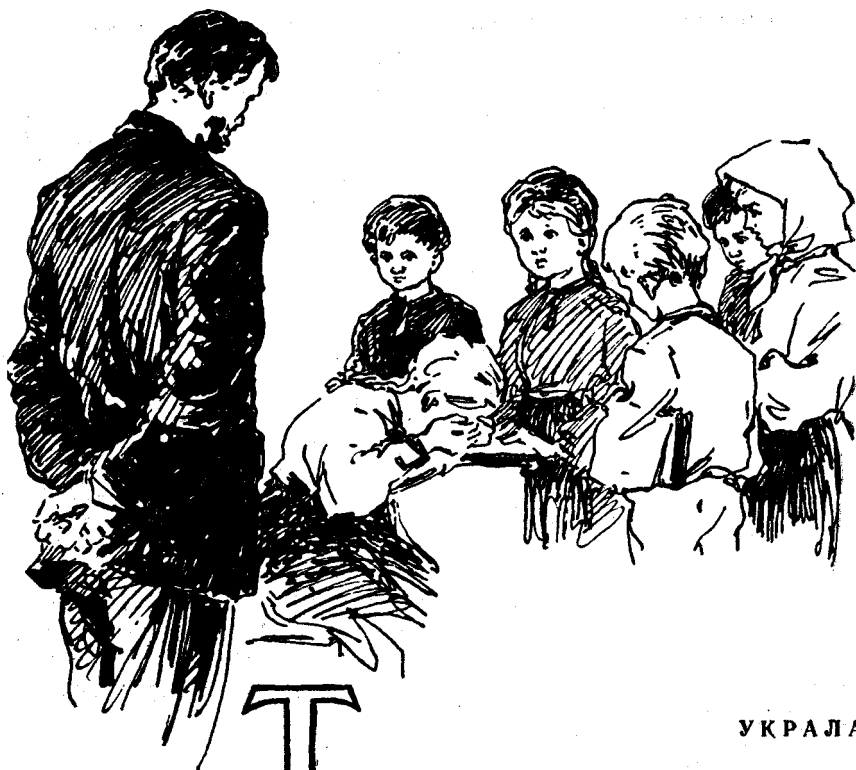
— Що ви тут так погано поводитесь? Книжки якісь там, розмови...

Бідолашний учитель хотів був виправлятися й доводив, що книжку ту, яку старшина відняв, дозволила не то цензура, а й «учений комітет» у школи, але начальство не дало йому й договорити:

— Це все добре, але ви чоловік неспокійний... Шукайте собі місця де-інде,— нам вас не треба.

Учитель мусав шукати.

Волосний старшина Пастушенко, поліцейський урядник Швидков, волосний писар Льовшин, сільський староста Губань і поштар Цупченко могли тепер пересвідчитися, що ще існують способи скарати винного...

УКРАЛА

Тільки вчитель увійшов у клас, зараз побачив, що там робиться щось непевне. Школярки та школярі юрбою оточили когось і про щось палко й голосно гомоніли. Гомін був неласкавий, сердитий. Зрозуміти поки нічого не можна було. Чуть тільки було, що на когось діти сердились, комусь докоряли.

Зараз же дехто побачив учителя і почулось проміж дітьми:

— Василь Митрович прийшов... Учитель прийшов.

Діти стихли і всі повернулись до вчителя.

Учитель підійшов і спитавсь:

— Що тут у вас діється?

Усі мовчали, стоячи колом біля однієї парти. На тій парті сиділа Олександра.

Олександра була школярка першого року, дочка сільського писарчука-п'янички. Вона сиділа, низько похнюпивши голову і

втупивши очі у свій стіл. Її біляве, все у веснянках, обличчя було біле, як крейда. Вона вхопилася руками за стіл, мов боялася, що її тягтимуть кудись силоміць.

Учитель ще раз спитавсь:

— Що тут у вас сталося?

Озвалась Пріська,— подруга й товаришка Олександрина. Батько її був у окономії прикажчиком. Пріська була дівчина сита, добре годована — вона завсігди приносила з дому гарну їжу: пиріжки, перепічки, коржі тощо. Вона погано вчилася, але була дуже весела і не могла говорити не сміючися. Вона й тепер, осміхаючись, загомоніла.

— Та Олександра...

Пріська почала і засміялась недоказавши.

Учитель спитавсь:

— Що Олександра?

— Украла в мене хліб! — доказала Пріська і зовсім зареготалася, і її нерозумні сіросині очі з сміху аж сховалися за ситими щоками.

Ця звістка дуже вразила й здивувала вчителя. Такого в школі ще не було. Учитель знав, що деякі з дітей ще дома, перш, ніж у школу почали ходити, були де в чому грішні, але в школі поки ніхто в гріх не вскакував. На Олександрю він теж ніколи нічого не думав. Вона була просто дівчина боязка — мабуть, налякав її батько п'яниця.

Учителя глянув на Олександрю й спитавсь:

— Олександро, правда цьому?

Вона мовчала і сиділа непорушно, як кам'яна. Учитель зрозумів, що Пріська казала правду. А Пріська вже не мовчала й то-рохтіла:

— Вона не вперше це краде. Вона кілька разів у мене тягала. Тільки кинеш торбу з пирогами — так і потягне. Та я все мовчала. А оце вже сьогодні... Бачу, вхопила хліба та й побігла з школи в двір, та зайшла за дерево, та й їсть. Я прибігла до неї, а вона злякалась. Не кажи, каже, вчителеві, я тобі малюнок дам...

Учитель ще раз спитався:

— Олександро, правда цьому?

Але й тепер Олександра мовчала і сиділа непорушно. Один великий школяр, не зовсім розумний і не дуже жалісливий, загомонів:

— Та що там її питається? Хіба й так не видно, що правда. Бач що вигадала — красти! Її треба прогнати з школи!

Школярі загули:

— Треба! Треба!

Учитель сказав:

— Чому ж це так?

— А тому, що вона краде, а ви або ми на кого іншого думатимемо по-дурному.

Інші казали:

— Це нічого не можна буде й положити в школі, якщо крастимуть.

— А хіба воно гарно, як казатимуть на школярів, що вони крадуть,— додавали треті.

Учитель сказав:

— Ось що, дівчата й хлопці. Ви он уже налагодились вигонити Олександру з школи, а ще не знаєте до пуття діла. А, може, воно й не так було? Треба послухати перше, що Олександра скаже.

Той-таки великий школяр почав був знову:

— Та що там слухати, хіба й так не видно?..

Але його зараз же спинено:

— Цить! Василь Митрович правду кажуть. Вже ж треба знати, що вона сама скаже.

Усі обличчя повернулися до Олександри, усі очі втупилися в неї. Всі дожидали від неї слова. Але вона й тепер сиділа, мов скам'янівши. Вона сховала голову між плечі й прищулилась, неначе сподівалась, що її ось-ось ударять, хоча знала, що в школі не б'ються.

Учитель спитався:

— Що ж, Олександро? Кажі — ми ждемо.

Мовчить. Учитель знову:

— Не думай, що ми всі хочемо нападитися на тебе. Нам треба тільки знати правду. Може, це ще й не так, як кажуть, та я й думаю, що не так.

Бліде обличчя в Олександри зробилося відразу як жар червоне. Але ж вона мовчала. А вчитель казав далі:

— Еге, я думаю, що це не так. Мені здається, що Пріська якось помилилася, і що ти не винна.

Олександрині обличчя нахилилося аж до столу.

— Запевне, то ти свій хліб їла, бо я ніколи не повірю, що ти можеш украсти.

Голосне гірке ридання розітнулося у школі. Це плакала Олександра, припавши головою до столу. Школярі відразу притихли. Очі їм якось широко розплющилися, і вони мовчки, затаївши духа, дивилися на Олександру. А вчитель казав:

— Не плач! Коли цьому неправда...

— Правда!.. правда!.. — скрикнула Олександра.— Я вкрала!

І вона заридала ще дужче. У великій класовій хаті стояли шістдесят школярів мовчки, не ворущачись, а серед їх, припавши головою до столу, гірко плакала маленька білява дівчинка.

Довго вона плакала, і всі мовчали, аж поки вона трохи заспокоїлася. Тоді вчитель, сівши біля неї, спитавсь:

— Нашо ж ти це зробила?

Вона мовчала знову і знову похнюпилася. Учитель бачив, що сказати те, через віщо вона це зробила, їй так само важко, як було важко признаватися. Та вона перемогла себе. Кілька разів вона починала казати, ворушила губами, але зупинялася. Нарешті, промовила:

— Я їсти хотіла.

— Хіба ти дома не їла?

— Не їла.

— Чому?

Вона знову змовкла і... зовсім несподівано вп'ять заридала.

— У нас... у нас... нема чого їсти... Батько нічого... не приносить з волості... усе пропивають... Ми їмо су... су... сухарі вже другий тиждень.

І більше вона нічого не могла сказати за слізьми.

Давно був час починати вчиття. Учитель тихо взяв Олександру за руку і, сказавши їй кілька ласкавих слів, повів у свою хату, щоб вона там заспокоїлася. Як повернувся він у клас, то з десяток рук простяглося до його, і в кожній руці була якась їжа.

— Натє! дайте їй! хай попоїсть!

Учитель глянув на дітей. Хлопці були ні в сих ні в тих, дівчата деякі плакали. Він забрав усе, що діти надавали, і поніс Олександрі. Але вона нічого не хотіла їсти і все плакала. Він, скільки міг, розважав її, а сам пішов у клас і звелів співати молитву перед початком науки.

Як заспівали молитву, він непомітно ввів у клас Олександрю...

* * *

Олександра після цього довго соромилась глянути учителєві в вічі. Але ні він, ні школярі ніколи не нагадували їй про те, що було. Та й не треба було їй нагадувати. З того часу вже ніщо не могло спокусити її. Дівчата-товаришки її люблять і часто дають їй чого їсти — такого, що з дому приносять. Але вона зрідка бере, хоч і часто сидить на сухому хлібові. Цього року вона здасть останнього екзамена і вийде з школи розумною і чесною дівчиною.

ДЗВОНИК

Ї звали Наталею. Вона була маненька, їй було тільки сім років. Мати її вмерла років уже з півтора, батько був каліка та ще й п'яниця. П'яницею він був здавна, але поки не був калікою та жива була жінка, то він якось там хазяйнував на своєму клаптику землі. Але він, підковзнувшись, впав на льоду, переломив собі руку й тоді вже мало що міг робити. А тут жінка вмерла. Він зовсім розпився, прогайнував господарство, продав землю,— зосталася сама обідрана хатка. Він мало коли бував дома, а в тій хаті сиділа Наталя.

Сиділа й голодувала. Добрі люди помітили, що вона голодує, почали закликати її до себе обідати, а потім якось поклопоталися за бідну сироту, щоб узято її до сирітського дому. Наталею відвезено до губернії й там здано до того дому.

Добрі люди казали, що Наталі буде там краще. Вона й сама силкувалася так думати, але чогось їй страшно було туди їхати. Як приїхала, то стало все її життя по-новому.

Дома вона голодувала часом, а як не голодувала, то наїдалася хліба та порожнього борщу з буряками, бо каша не щодня бувала; а тепер вона могла їсти добру смачну їжу щодня і скільки схотіла. Дома вона ходила в драній, латаній та задрипаній одежі, а тут була в неї одежа чистенька: влітку—легенька, взимку — тепленька, саме добре. Дома вона мерзла в обідраній нечупарній хаті, спала на голому полу, тільки в голови підмостивши поганеньку подушечку, а тут хати були великі, чисті, теплі, і спала вона на м'якому ліжку, засланому тоненькою ряднинкою. Дома її батько п'яний лаяв, а часом і бив, а тут ніхто не бився, не лаявся: коли що треба було робити, чи не робити, то начальниця просто веліла чи забороняла завсігди спокійним, рівним, однаковим голосом,— вона навіть не кричала ніколи. Це нове спокійне життя в достатках спершу здавалось Наталі, після її вбогого сільського життя, якимись розкошами, якимсь пишним, панським, трохи не царським, життям.

А все ж Наталі тяжко було жити.

Чому?

Вона була зовсім чужа серед цього життя.

З самого початку їй довелось звикати до багатьох речей, цілком їй нових — починаючи з завички їсти м'ясо не руками, а ножем та виделкою. Вона ніяк не вміла пристромити шматок м'яса в борщі виделкою, а тоді відрізати його ножем: звичайно шматок вискакував з-під ножа і з-під виделки й ляпав додолу або на коліна Наталі, чи якій подрузі, а борщ розхлюпувався на стіл. Обляпана подруга сердилась і казала:

— От, ляпало недотеппе! Селючка!

Олександра Петровна, начальниця, завважала Наталі, що так не можна робити, що треба бути обережною та охайною. Дівчина й сама це добре знала, дак коли ж вона ніяк не могла керувати тими струментами! Зараз же, другого дня, вона знову те робила, а Олександра Петровна веліла їй виходити з-за столу й обідати самій окремо після всіх. Вона мовчки покійно виходила з-за столу й сідала в куточку. Вона дивилася на дівчат, як вони всмак обідали, весело сміялися, як не було начальниці (хоч їм сміятися за обідом і заборонювано), і дожидалася своєї черги. Врешті дівчата починали вставати, соваючи та стукаючи ослонами, деякі зараз бігли з хати, а деякі zostавалися прибирати зо столу, начальниця виходила. Тоді Наталя мусила йти обідати. Їй хотілося їсти й вона мовчки сідала за стіл. Діти часто

бувають нежалісливі,— обляпана Наталиним борщем подруга, а за нею й ще дехто починали кричати на Наталю:

— Селючка обіда! Ляпало обіда! Тікайте, а то всіх пообляпує.

Наталя кидала їсти. Йї було сором, тяжко, хотілося плакати, але вона не плакала, тільки губи в неї тремтіли, і все її обличчя якось кривилося. Вона спускала свої великі темні очі додола, її довгі вії виразно визначалися тоді на зблідлому обличчю. Так вона сиділа мовчки, аж поки дівчата облишували її й бігли в садок. Тоді вона вставала, голодна йшла в якийсь закуток і ховалася там так, щоб ніхто не бачив, і сиділа доти, аж поки голосно дзенькне дзвоник, кличучи всіх до вечірньої науки. Вона вся здригалася з несподіванки, тоді тихо вставала і йшла.

Потроху вона одначе звикла обідати так, як і всі, але дівчата все ж дражнили її ляпалом. Це нечупарне прізвище ніяк не приставало до її тоненької невеличкої постаті з чорноволосою голівкою, до її замисленого обличчя з великими засмученими очима. Але вже як приложили, то так воно й зосталося.

І з одежею клопіт. Це була зовсім не та сільська одежа, що в їй звикла ходити Наталя,— та була така проста. А в цій Наталя почувала себе ніяково. А найгірше спершу було те, що вона не вміла якось сама в неї вбиратися. Копається, копається й нічого не вдіє. Треба дождатися, поки Маринька, подруга до неї трохи прихильна, пособить. Але поки та поспіє, аж тут же — дзень! дзень! — кличе дзвоник до снідання. Поспішається Наталя, руки в неї тремтять... боїться вона опізнитися, бо скоро дзвоник задзвоне, зараз бігти треба.

Та потроху й до одежі Наталя звикла.

Але ніяк не могла звикнути до панської мови. Вона її дуже погано розуміла. Йї казано надіти іншу «юпку», а вона не розбирала, що це говориться про спідницю, і вдягала пальто — ту юпку, що зверху вдягають; її посилено в «чулан», а вона йшла навмання в якусь хату, бо не знала, що воно і де той «чулан»; їй велено вчитися «прилежно», а вона ніяк не могла зрозуміти — навіщо це, вчучися, треба лежати, коли їй краще сидіти. Багато її подруг, хоч і сами були такі спершу, але тепер сміялися з неї, а Олександра Петровна звала її нерозумною й казала, що вона зовсім погано вчиться. Наталя справді погано вчилася, але не через те, що ніби нерозумна була, ні! Дома вона все розуміла, дотепна була розмовляти, знала безліч казок та пісень. Ніхто з її подруг сільських краще від неї не вмів співати, а казки оповідаючи, вона голосом силкувалася вдавати тих звірів чи людей, про яких казала. А тут... тут вона була нерозумна, бо ніяк не

розуміла тих слів, «що в книзі пописано»... Вивчившись врешті читати, вона насмішила весь клас, бо прочитала: «усердно занявся делом», а переказала те так: «у середу занявся дом».

— І сгорел? — спитала глузуючи вчителька.

— І згорів... — одказала Наталя, але, почувавши, що щось не так і страшенно червоніючи, зараз же додала:

— Ні, цього в книзі не написано...

Голосний регіт не дав їй далі казати. Увесь клас реготавсь, аж сльози втирав. І в Наталі забриніли на очах сльози, але не з сміху.

З цього часу її прозвано середою, а ляпалом звати облишили.

Увесь клас нашорошував уха, як «середа» вставала проказувати вивчене: вона не тільки погано його знала, а ще й завсігди казала якусь кумедну нісенітницю, звеселяючи тим нудну лекцію.

А як вона широко вчила ті завдання, скільки вона працювала, щоб їх знати, щоб не бути посміхом усьому класові! І не могла, досі не могла подужати незрозумілої книжки. І ця книжка робила з її головою щось дивне. Наталя блукала по їй очима й думкою, так, як дитина блукала б темної ночі серед невідомого безкрайого степу, шукаючи шляху додому. Вона стільки разів помилялася, стільки разів її осміяно за ці помилки, навіть карано, що вона тепер не була певна ні в одному слові, чи розуміє його, як треба. Написано «масло» — може, це й справді те масло, про яке досі знала Наталя, а може й щось зовсім інше: адже думала вона, що «орать» — це на полі орати, а сьогодні її вилаяно дурною й сказано, що це значить — репетувати; або от учора: вона думала, що «роща», то квітка така, а їй кажуть, що це — пика... Може й з маслом так буде... І потроху Наталя зовсім перестала вірити своїй голові; вона вірила тільки тому, що скаже вчителька; а своя думка в неї замирала, переставала жити, працювати. Дівчина справді ставала дурною. Знаючи себе і своє знання, вона боялася того класу, як огню, і тим ще гірше робила собі, бо страх вигонив у неї з голови й те, що там удержувалося так-сяк.

Еге, вона боялася класу і вся здригалася враз, почувши, як ударить голосний дзвоник, наказуючи їй до того класу йти. Дзень-дзень-дзень! — розкотиться скрізь, а їй так і в'явиться, як вона стоїть перед учителькою, блідне, червоніє, знову блідне, мучиться, силкується щось ізгадати — і нічого не може...

Ох, цей уже їй дзвоник! Як він їй упікся! Він дзвонив на день шістнадцять разів!

Другого ж дня, як вона приїхала сюди, її вразив цей дзвоник.

Був ранок, і вона ще спала. Їй снилося рідне село й те, що так часто бувало з нею справді.

Зелена-зелена, квітками змережена, лука, на тій луці вона з дівчатами бігає й грається. Ясно сяє над ними небо, пишно пахнуть навкруги квітки, всміхаючися до неї своїми червоними, блакитними, жовтенькими блискучими личками... Дзвінко та весело розкочується по всій луці дитячий гамір, сміх. І так їм, дітям, гарно, так без міри гарно й весело, що тільки пташкам вільним, шепетливим вільніше й веселіше, ніж їм... Та й вона, Наталя, мабуть, уже пташкою стала, бо ось уже вона не на луці, а на вербі гіллястій над водою, — широко-широко розлилася весняна вода, пойняла луки, городи, і верба тая, де Наталя сидить, теж у воді, аж гілля в їй купає... Сидить Наталя й голосно веснянки вигукує:

Розлилися води
На чотири броди...

І далеко по воді розлягається тоненький голосок:

Соловей щечече,
Садки розвиває...

Розвилися садки та густі-густі! — як ліс. І справді це вже не садок, а ліс густий, а під дубком сидять вони вдвох. Наталя та її подруга Оксанка... Це вони сюди заховалися від батька Наталиного: він прийшов додому п'яний і хотів Наталю бити, а вона вирвалась і втекла, і тут вони з Оксаною заховалися... Вони одна одну так люблять... Обнявшись, оповідають одна одній про своє горе й щастя... Старша й дужча Оксана пригортає до себе маленьку Наталю, пригортає й цілує... Ох, як гарно, як любо! Коли це відразу як гримне щось над їми... Озирнулися вони, — аж позад їх батько Наталин п'яний... Скрикнула Наталя, як несамовита, схопилася й побігла...

— Стривай! Куди ти? Чи вона здуріла?

Кілька рук ухопило її, держать. Вона розплющує очі й бачить, що нема ні лісу, ні Оксани, ні батька, — круг неї дівчата, держать її й говорять:

— Як ісхопитесь сонна, як побіжить!.. Чого ти?

Наталя спершу не знає, що їй казати, тоді відмовляє:

— Злякалася... щось заgrimіло...

— Заgrimіло? От дурна! Та то ж у дзвоника вдарено, щоб ми вставали.

Озирнулася Наталя й бачить, що круг неї дівчата встають, убираються... Ще вся тремтячи з переляку, вона й собі почала

вбиратися, коли це знову несподівано вдарив дзвоник і приму- сив її здригнутися...

Тяжко-сумний був той день Наталі. Вона почувала всією своєю душею, що минулося її щастя, що не побачить вона села рідного, лук квітчастих, гаїв зелених; не обніме її, не пригорне, не приголубить Оксанка... Сльози бризнули з очей у Наталі, як вона згадала Оксанку... Як вона житиме тут без неї? Тут і дівчат багато, та всі вони не такі: всі чужі, нема рідних, нема подруги... Вона втекла від їх, забилася в куточок і сиділа там мовчки. Діти знайшли її, силкувалися витягти звідтіля, займали її, але вона мало й озивалася. Деякі сміялися з неї, що вона така дика, деякі жаліли її; але й ті, що жаліли, не були такі, як Оксанка, і Наталі вони були чужі. Вона сиділа й мовчала. Діти її кинули.

І пішли дні за днями. Серед людей жила Наталя в самотині. Жила? Ні, вона не жила. Вона слухалася — дзвоника. Дзвоник будив її — вона вставала, кликав снідати — вона йшла, велів учитися — вона вчилася, випускав з класу після лекції і знову наказував сідати — вона слухалася. І так усе: сон, їжа, гулянки, наука — все дзвоник велів, промовляючи своїм гострим, ухові дошкульним, голосом. Тепер у неї не було своєї волі — він усю забрав. А вона не звикала до цього. Вона звикала, рано вставши, вибігати на волю і ввесь день робити, що хочеться: бігати, спі- вати, сміятися, борюкатися, плюскатися в чистих хвилях оточе- ної зеленими очеретами річки. Ото життя! А тут нема життя, бо він одняв волю.

Йй стало здаватися, що він живий і що навіть начальниця слу- хається його й через те вона така завжди однакова... Йй, Наталю, дзвоник знає і вмисне так вигукує, бо хоче йй дошкулити. Вона, звісно, знала, що це не так, але не могла збутися тієї думки.

І вона зненавиділа його.

Вона зненавиділа його всією своєю душею, всім своїм сер- цем, всіма своїми думками. Темними ночами вона думала про те, як би його збутися. Розбити? Але ж він міцний і високо висить. Утекти від його? Не було куди.

Зненависть задавлена почала перемінятися на одчай. Ніколи Наталя не вирветься з тієї тюрми, не збудеться свого ворога. Хіба що надзвичайне зробиться. Може, хата ця, тюрма ця, зго- рить? Може, проженуть її відціля? Може, батько схоче назад її забрати? Може... багато ще дечого думало бідне дівчатко, але нічого того не робилося, і вона знала, що нічого й не зробиться. Безнадійність страшна обняла Наталю...

А життя йшло все одним ладом. Вона їла, пила, спала, встала не з своєї волі, а з чужого наказу. Незрозуміла їй шкільна наука пригнітила їй мозок, упевнила її, що вона, Наталя, дурна, нічого не хоче сама розуміти й повинна робити одно тільки: питатися старших та їх слухатися. Коли хочеш ступнути, то спершу спитайся, а тоді вже ступни. Інші дівчата часто дурили начальницю: робили крадькома, не питавшись. Вона так не могла: дуже вже пригнічена в неї голова була.

Може, ще занадто правдива була й занадто полохлива. І вона жила дивним життям: життям без своєї волі, без надії. З покірним нерозумним виглядом вона слухалася всього, що їй велено, не робила нічого, чого їй не наказувано. З подругами мало коли й гралася, але часто ховалася від усіх у садку й сиділа в гушавині сама нерухомо. Спершу вона ховалася таким робом, щоб виплакати, а тепер рідко коли плакала, а тільки сиділа й дивилася: як листя зелене коливається, як жучок лізе. Їй подобалося це: їй тоді було спокійно. Подругам і начальниці вона здавалася байдужою до всього, і дівчата вже продражнили її «сонною середию» — така вона була з погляду. Хоч вона спала мало: вночі більше лежала тихо, нерухомо і згадувала, як листя зелене коливалось, як жучок ліз... Іноді своє село згадувала... В душі маленькій, дитячій глибоко й далеко від людського ока ховався тяжкий біль... І ніколи не переставало боліти.

У дворі в їх був глибокий-глибокий колодязь. Одного разу, як витягано з його воду, Наталя перехилилася через цямриння й дивилася вниз. Глибоко-глибоко блищала там вода. Як далеко!..

— Не перехилийся, бо впадеш та й утопнеш,— сказали їй дівчата.

— То що? — спиталася Наталя.

— От дурна! То жити не будеш.

Вона знову хотіла сказати: то що? — та спинилася й не сказала.

Але другого дня, як нікого поблизу не було, вона знову підійшла до колодязя й почала зазирати в його. Її чогось тягло туди. Саме в цю мить дзенькнув дзвоник, і вона аж уся затремтіла. Але дивна річ: з того дня тільки почує вона дзвоника, зараз їй згадується колодязь і глибоко-глибоко блищить у йому вода. Що як упаде вона в колодязь, то чи довго падатиме, поки води досягне?

З того часу думка про колодязь не покидала її. Ворог її, дзвоник, шістнадцять разів на день нагадував їй про його. Як він дзвонив, їй здавалося, що він так і вимовляє: топись! топись!

тописи! Він зучив¹ її до цієї думки, і ця думка запанувала над нею цілком.

От тільки що перехилитися через цямриння Олександра Петровна гостро заборонила...

Але ж ця думка так її пече...

Вона мало не зовсім перестала спати за нею.

Запаморочена голова мало що стала розуміти до пуття. Вона не працювала, в її цілком запанувало тільки дві речі: глибокий-глибокий колодязь і заборона перехилитися в його...

Одного разу Наталя обібрала такий час, що Олександра Петровна сама була в своїй хаті. Вона підійшла до її дверей і постукала. Серце в неї замирало...

— Хто там? — озвалася Олександра Петровна.

— Це я.

— Хто?

— Наталя.

— Чого тобі? Іди.

Вона ввійшла і стала біля порогу. Олександра Петровна сиділа за столом і щось писала. Її худе, сухе обличчя виразно визначалося проти вікна своїм профілем. Як і завсігди, воно було спокійне, без усміху. Наталя стояла й дивилась на неї.

— Ну, так чого ж тобі? — і начальниця повернула голову до Наталі і, з пером у руці, дожидалася, що та скаже.

— Олександро Петровно, дозвольте мені втопитися в дворі в колодязі! — промовила несміло дівчина.

— Що?!

— Дозвольте мені втопитися...

Олександра Петровна встала, підійшла до неї ближче і глянула на неї.

— Ти хвора?

— Ні.

— Так що ж ти кажеш?

— Я кажу... Я не хочу тут жити... Я хочу втопитися... Дозвольте мені...

— Не смій цього й думати! — аж скрикнула начальниця (Наталя ще не чула, щоб вона коли кричала). — Бач, що вигадала! Я тобі велю не думати про це ніколи! Чуєш?

— Чую...

— Я тобі забороняю це. Розумієш?

— Розумію.

— Іди!

¹ Зучити — привчити.

Дівчина тихо повернулася й вийшла.

Слідком за нею вийшла й начальниця наказати своїй помічниці, щоб та пильнувала нерозумну дівчину.

Того ж дня колодязь накрито віком і те віко замкнено.

І того ж дня Наталя занедужала, і нездужала довго... хоч і встала таки...

1897 р.

ГРИЦЬКО

Грицько вибіг з хати веселий, радий. Батько оце тільки вернувся з міста і привіз йому дві цукерки і великого-великого бублика, такого великого та товстого, що, мабуть, він був більший од Грицькової голови. А проте, може, це Грицькові тільки здавалось, що бублик такий великий, бо хлопець так нечасто їв бублики і все маленькі. А надто що тепер був піст — петрівка, їсти було мало чого: хліб та борщ, та каша, або й просто хліб та борщ щодня. А тут бублик — такий великий!

Грицько вже роззявив рота та й хотів припасти до бублика своїми білими зубами, але зупинивсь — він мов хотів довше поласувати і почав крутити бублик у руках, нюхати, як він гарно пахне. Потім згадав, що бублик ще смачніший буде з вишнями.

— Піду в садок — нарву ягід! — подумав Грицько і перестрибнув через перелаз з двору в садок.

Садок був невеличкий, але рясний. Нешироким поділком він простягсь аж до річки, мало не до самісінької кручі. Тут були яблуні, сливи, вишні, — вишень найбільш. Віти так і гнулись під спідими червоними ягідьми.

Грицько підскочив до вишні і хотів рвати ягоди, але ту ж мить зупинивсь.

Під вишнею стояв невеликий, як і Грицько, років десяти хлопець, але низенький, присадкуватий. Це був Семен, сусідин Мотрин син. Мотря була вдова і жила сумежно з Грицьковим батьком, її садок теж був сумежно з його садком. Та хоч і сусіди були Грицько та Семен, але ніяк не могли поладнати. Грицько був говіркий, веселий, любив пореготатися; Семен був мовчазний та похмурий. Грицько часто дивувався, чого це і Семен, і його мати все такі похмурі, і одного разу спитавсь про це в матері. Матері часто доводилося зчиняти з Мотрею спірку то за свиней, то за курей, і вона сказала:

— Того похмурі, що дуже злі.

Але батько сказав:

— Якби вони не були такі вбогі, то, може, не були б такі злі.

— Як то? — спитався Грицько.

— Так, — одказав батько, — як живеш недоїдаючи щодня та б'єшся, як риба об лід, заробляючи, то не будеш веселий.

Грицько цього до пуття не зрозумів. Йому здалося, що коли добрий, то вже добрий, а коли злий, то злий. А Грицьків батько був чоловік не вбогий, і через те Грицько недостатків не знав. І Грицько згодився з матір'ю і подумав:

— Ні, вони злі.

І він з Семеном поладнати не міг: вони один одного не полюбляли і вкупі не гралися.

Грицько побачив, що Семен рве ягоди, і зупинився. Він подумав:

— І чого він тут ягоди рве? Адже у їх свій садок єсть.

Семен почув, що хтось іде, озирнувся і побачив Грицька. Він почервонів страшенно, а потім зблід. Хлопці дивились один на одного і мовчали. Нарешті Семен підвів голову і глянув Грицькові просто в вічі. Погляд його був сердитий.

— Чого ж ти? — промовив Семен нарешті. — Може, бити-меш мене, що я у вас ягоди рву?

Грицько подумав: — Ба, який злий! — і промовив:

— А ти чого поліз у чужі вишні? Хіба в тебе своїх нема? Адже у вас так рясно, як і в нас.

Семен глянув на свій садок і промовив:

— Рясно! Не дуже-то й рясно... Мати не дають їсти — кажуть: продам та хоч на спідницю собі наберу та тобі чоботи дам пошити... А то, кажуть, саме рам'я на нас таке, що й люди...

Хлопець зненацька зупинився і почервонів ще дужче, ніж спершу: йому зробилось сором, що він вибалакав те, що мати казала. І він розсердився і на себе, що сказав, і на Грицька, що той чув. Він знов сміливо задер голову вгору і промовив:

— Не скільки я з'їв твоїх вишень — не дуже чіпляйся, а то ще й здачі дам такої, що аж носом землю заореш.

Грицько й собі розсердився і почервонів.

— Хто? Ти? — запитався.

— Я!

— Побачимо! — відказав Грицько і налагодивсь до бою.

— От і побачим!

І Семен стиснув кулаки. Потім він оступивсь до тину й крикнув:

— Не займай!

Скрик був голосний. Семенова мати була в садку й почула, що син кричить. За один мент вона опинилася біля тину. Обличчя в неї було бліде, змучене, а тепер усе так і пашіло з гніву. Вона страшенно любила свого сина і нікому не попускала його займати.

— Ти за що на Семена напавсь? — скрикнула вона на Грицька.

— Я не нападавсь! — одказав Грицько. — Я його не займав. А чого він лізе до нас у садок?

Семенова мати ще дужче розсердилася, і її позападали очі так і зайнялися:

— Не займай! — скрикнула вона. — Ба, вже й бити налагодивсь! Ось тільки ступни — так тобі усе волосся й обскубу!

Тим часом Семен уже поспішивсь перелізти через тин і, стоячи біля матері, промовив:

— Він мене бити хотів...

— Я тобі дам бити! я тобі дам! — кричала Семенова мати, показуючи кулаки. — Тікай лиш, а то буде тобі горе!

Грицько хотів був щось сказати, але не сказав, повернувся і пішов. Він не любив заводитись і не задерикуватий був. Мовчки покривсь у вишнях і вже не слухав, що там ще казала Семенова мати. Він нарвав вишень повен бриль і хотів сісти. Але потім роздумавсь:

— Піду я краще до річки — там сяду над кручею та й їсти-

му, і їстиму, і дивитимусь — так гарно дивитися, як вода біжить. А потім купаюся. Тільки самому погано — невесело купатися. От якби ще хто!

Семена він кликати не хоче, та Семен і плавати не вміє — що вже то за купання без плавання! Ото гарно, як пливати наввипередки або пірнати — хто далі випірне.

Повагом підійшов Грицько до річки. Круча сажнів у два заввишки круто уривалася згори і спадала у воду. З цієї кручі хлопці, як купалися, стрибали сторч головою і потім далеко-далеко випірнали. Тут тим гарно було стрибати, що глибоко було: ніхто з хлопців-товаришів не міг досягти дна — тільки великі парубки досягали. Але хто з малих умів плавати, то не боявся кидатись у глибину: випливе, як очеретина.

Грицько став над кручею. В одній руці в його був бублик, у другій бриль з вишнями. Він задививсь на хвили, як вони швидко одна за однією бігли, виблискуючи проти сонця. Подивившись трохи, притулив бублик до губів, одкусив і почав жувати.

А Семен усе те бачив.

Він стояв біля матері в своєму садку і бачив, як Грицько їв бублик. Семен був голодний, і йому страшенно схотілося бублика. Але попрохати в Грицька він не намілювавсь ніколи, а тепер, після сварки, й надто. І він тільки заздро дививсь, як Грицько раз і вдруге вкусив бублика. Зненацька одна думка промайнула йому в голові:

— А що якби зайти тихенько ззаду та відняти бублика в Грицька?

І він не думав довго, а зараз же тихенько вийшов з садка і почав підходити до Грицька. Од садка до річки було трохи чистого місця.

Отут саме й боявся Семен, щоб Грицько його не помітив. Але Грицько не помічав.

Семенова мати озирнулася, і вже не побачила біля себе сина. Вона глянула на річку і вздріла, як Семен стиха підходив до Грицька. Спершу хотіла гукнути сина, а тоді подумала:

— А ну, що воно з того буде? Хай лиш Семен дасть йому штурханця — чи не шубовсне він у річку?

Але зараз же побачила, що Семен не битися йшов з Грицьком. Він тихо зайшов до Грицька ззаду і відразу хотів вихопити бублика. Але не добре націливсь — ухопив не за бублик, а за руку. Семена це розлютувало. Як несамовитий, він з усієї сили вдарив Грицька кулаком по обличчю, але сам поточивсь, не вдержавсь і послизнувся у кручу ногою. Він ухопивсь за бур'янину, але бур'янина вирвалася, і Семен з розгону шубовснув у воду.

Страшний крик розітнувся позад Грицька. Він побачив Семенову матір — вона бігла до річки, кричачи, як несамовита:

— Рятуйте, хто в бога вірує!

Але Семен випірнув з води. Він силкувався не потопати, держатися на поверсі, та не міг: він не вмів плавати.

Семенова мати добігла до кручі, але пособити не могла. Вона тільки рвала на собі волосся та кричала:

— Лишенько моє!.. горенько моє!.. Сину мій!.. Рятуйте!..

Усе зробилось так швидко, що Грицько спершу нічого не тямив. Він почув тільки, що Семен його вдарив, і що в його страшенно заболіло обличчя. У його в серці закипіло зло на Семена за це. Ту ж мить він побачив, як Семен шубовснув у воду, як він потопав. Грицько трохи не скрикнув: — А що! оце тобі, щоб не бивсь! — А через мить уже все зрозумів.

І бублик, і бриль з вишнями покотились додола. І сам Грицько як був, у одежі, шубовснув з кручі в воду. Він випірнув зараз же і поплив до Семена, що ще держався на воді. Семен був недалеко, і Грицько доплив до його легко. Але тільки доплив, Семен зараз так учепивсь йому за руку, що трохи не потопив і його.

— Не тягни мене! Тільки держись за мене! — крикнув Грицько.

Та Семен, здурівши з переляку, не випускав Грицькової руки. Грицько сіпнув і висмикнув у його руку і поплив. Семен учепивсь Грицькові за сорочку.

Але одежа вже намокла на обох хлопцях. Грицько ледве плив. Хвилию відносило його від берега. Кілька разів наливало йому в рота води. У його вже не ставало сили, а надто ще й Семен так страшенно тяг. Грицькові ноги почали спускатися униз. Семен був важкий, як каменяка. Грицько стуdiv рота: вода вже сягала йому до очей. Але ту ж мить він зібрав усю силу і заляпав руками й ногами.

Це його об'ятувало. За яку хвилину він уже вхопився за камінь, що стирчав під кручею.

Що далі було — Грицько не пам'ятав. Він зомлів і не чув, як поприбігали люди на Мотрин крик, як витягли його з Семеном. Він уже тоді очутивсь, як полежав трохи на траві проти сонця. Розплющив очі і побачив, що біля його стоїть батько, ще люди і Семенова мати. Грицько підвівся.

— Хвала богів! — промовив батько, а за їм і люди.

— Ну, хлопче, — добрий з тебе козак буде, моторний! — похвалив Грицька дядько Тарас.

Тільки як він сказав це, Грицько зрозумів, чого це все так: він згадав, що витяг Семена. Ту ж мить Семенова мати підбігла

до Грицька і, одразу вхопивши його, притиснула до себе і тричі поцілувала, промовивши:

— Дай тобі, боже, усього... усього... за те... ти...

І вона заплакала, а за нею заплакав і мокрий, змерзлий Семен.

.

Того ж таки дня Грицько, — згадуючи про те, що поцілувала його Семенова мати, подумав собі:

— Ні, вона не зла... Мабуть, правду тато казали, що вона тим така сердита, що вбога. І Семен того сердитий, що вбогий та голодний. І чого я, дурний, не віддав йому того бублика? — подумав Грицько і згадав, що він досі не їв його.

Не знаю вже, чи ділив він того дня з Семеном того бублика, тільки запевне знаю, що з того часу у їх із Семеном ні спірки, ні сварки ніякої ніколи не було...

1890 р.

КАВУНИ

I

Т е, про що кажу, робилося в невеликій убогій хатці. Там сиділа мати-вдова та її син Санько, хлопець років семи. Санько сидів на лаві й скиглив:

— Ну, мамо, ну дайте чого добренького попоїсти! Дайте! Хочу!

А мати казала:

— Та де ж я тобі візьму і чого ж я тобі дам? Он хліб є.

Але Санькові хліба не хотілося:

— Що хліб! Хіба його вгризеш? У мене аж зуби після нього болять, бо черствий. Якби сальця!

— А як і того черствого не буде? — спиталася мати.

Санькові це не сподобалось.

— Не буде? Ви все кажете так, що не буде! А що ж мені робити, коли я сала хочу?

Малий Санько надув губи і сердито одвернув обличчя від матері в куток. Там павук снував туди й сюди своє мудре мереживо. Санько забув на хвилину про сальце, зацікавивсь і став дивитися на павука. Та дививсь він недовго. Істи таки хотілось, і Санько почав свою пісеньку знову:

— І таки хочу сальця!.. А ви все не даєте!.. Он Грицькові дає мати щоразу та ще й такий великий шматок.

— Так то ж багаті люди, синку.

— Хіба що, як багаті? Ви все не даєте.

Мати рада була б сина задовольнити, та не мала чим. Йї надочуило те скигління, і вона промовила сердито:

— Кажу тобі, що нема! Хочеш істи — бери, що є, та й їж, а не вередуй і не скигли мені!

Санько замовк. Похнюпився, взяв із столу сухий окраець хліба і разів зо два вкусив його своїми білими зубами. Та не їлося. Положив шматок знову на стіл і вийшов з хати. Трохи постояв біля порога, подумав... Куди б його піти?..

А! надумав! Вибіг з сіней, перебіг двір, перестрибнув у город, а з свого городу — у Стецьків. Стецько — це був його товариш. З городу — у Стецьків двір. Сіни в хаті були відчинені, — Санько увійшов туди. З хати озвалася тітка Мотря, Стецькова мати.

— Хто там?

— Це я.

— Та хто ж?

— Нехай Стецько вийде.

— Нащо?

Але Стецько з хати пізнав Саньків голос і зараз вискочив сам. Мати була гримнула на його:

— Та куди ж ти біжиш? Стривай!

Але це було даремно, бо Стецько з Саньком уже поспішилися втікти з двору.

Там, на Стецьковому городі, самотньо, поміж огірковим огудням та картопляними кущами, стояла стара груша. Під тією грушею посідали хлопці і почали розмовляти. Білявий Санько казав чорнявому Стецькові:

— Знаєш що? Ходім на баштан до діда Кучми.

— А чого?

Санько тільки крутнув головою:

— От який чудний — чого! Кавунів рвати.

Стецько замислився. Кавуни — то така добра штука, а він їх ще не куштував цього літа. Але ж баштан береже старий дід Кучма. Сердитий дід! Як піймає, то й шапки позніма. А Стецькові батько купив недавнечко нового картуза. Що, як зніме?

Санько почав умовляти:

— Ну чого думаєш? Та ми так проліземо, що Кучма й незчується. А кавуняччя в нього яке! Так черева проти сонця й повивертало! Ми собі вирвемо такого великого, що ну! Як жар буде червоний!

Великий кавун, як жар червоний, дуже ласа штука. Стецько підскочив з землі і промовив:

— Ну, то як же? Зараз?

Санько й не думав ждати. Мати сала не дали, то кавуном поласувати.

— А звісно — зараз. Ходім!

І товариші побігли.

II

Баштан був чималий і гарний, а старий дід Кучма, «одставний» солдат, умів пильно доглядати хазяйського добра. Але Санько його не боявся, то й Стецько забув про страх.

Хлопці вже вилізли з маленького гайка, що під їм був баштан. Поки лежали під кущами і виглядали, чи не видко де Кучми.

— Він тепер, мабуть, спить,— догадувався Санько,— пообідав та й спить. Нищечком та стиха поліземо рачки до кавунів, а тоді кóтом, кóтом їх,— та й повикочуємо сюди.

Стецько був не такий сміливий, як Санько, тому думав інакше.

— А як не спить, а де в бур'яні причаївся та й дивиться на нас? Скоро ми на баштан, а він до нас.

А Санько впевняв:

— Та й чудний же ти! Ну чого він тепер буде в бур'яні? Адже тепер, опівдні, душно,— усі діди на баштанах по куренях сплять. Ну, лізьмо мершій! Ти глянь, які кавуни!

Кавуни й справді були гарні, їх білі та рябі черева так і вилискувались проти сонця. Стецько трохи подумав і став з Саньком навколішки. Тоді обидва, припадаючи до землі, тихо зашаруділи огудинням. Спершу тяглися довгі й товсті пліті з величезних гарбузів, вони стягою! обходили увесь баштан з країв. За ними починалися кавуни.

— Ну, рви! — зашепотів Стецько, як Санько перший доліз до них.

— Стривай! Це малі — он більші! — одмовив Санько.

¹ Стяга — смуга.

І він поліз далі, ведучи перед. Але Стецько вхопив його за ногу.

— Не лізь далі!.. побачить!.. Рви тут!

— Не побачить! Лізь! — командував пошепки Санько, випрочуючи ногу у товариша з рук.

Але Стецько здорово боявся і казав, уже мало не плачучи й голосно:

— Я не хочу далі! Я вернуся...

— Цить! Почують, то й справді піймають!—лякав його Санько і знов сміливо поліз наперед. Стецько не знав, що робити. Лізти далі — страшно, але й назад боявся вертатися без Санька. Він подумав трохи і поліз далі. Огудиння знову зашелестіло.

— Фю-і-і!.. фю-ї!..— гостро розітнулося над хлопцями в повітрі. Вони відразу зирнулися. Обидва були білі, як крейда.

— Фю-і-ї!.. фю-ї!.. — знову різало повітря якесь гостре свистання.

Перший Санько догадавсь, що воно є, і шепнув, важко віддихаючись:

— Кобець...

Над ними у повітрі справді ширяв хижий кобець, гостро й пронизувато свистячи.

От і кавуни. Санько зірвав щонайбільшого і покотив до Стецька.

— Коти!

Далі другий.

— Буде, Саньку, вже буде.

— Ще цього здорового.

Вирвали ще й здорового і тоді почали котити по баштану назад, плазуючи, як і перше. Кавуни часом плуталися в огудинні, але котилися. За кілька хвилин хлопці були вже не на баштані, а в густій траві, що росла коло нього.

— Ну, тепер добре! Оце так кав... — почав був пошепки Санько, але остання половина слова увірвалась у нього з уст. Обидва хлопці щільно припали до землі і лежали, затаївши духа: недалеко від них чулися хода та гомін. Товстий старий голос питався стиха:

— Отут, кажеш, бачив?

А другий одмовляв:

— Та ось недалеко від цієї осики.

— Боже! Це ж нас піймають! — подумав Санько і, штовхнувши Стецька у бік, шепнув:

— Лежи як мертвий!

А Стецько й справді мов умирав; дух йому перехопило, горло

стиснуло, серце затріпалося і завмерло, — наче вмерло; голова палала. Страшне дідове Кучмине обличчя та його солдатські вуса так і уявилися хлопцеві. Йому здавалося, що Кучма його хапає. Він скрикнув несамовито, зірвався з місця і побіг.

Дід Кучма із своїм товаришем уже поминули були хлопців, як зненацька почули позад себе крик. Озирались і побачили, що Стецько тікає. Вони кинулись за ним.

Стецько побачив, що вони ось-ось ухоплять його. Кучміні руки вже сягали до його спини. Почував, що гине, і скрикнув з усієї сили:

— Це не я!.. не я!.. то він!..

— Ге, тут і другий е! — скрикнув Кучма і озирнувся, а за ним його товариш. З цього скористувався Стецько і вскочив у гай. Кучмин товариш побіг за ним, але зачепився за кущ. Стецько дуже випередив його, перебіг уже гай. Тепер йому не страшно було, і він, не так уже поспішаючись, добіг додому.

А тим часом Кучма, кинувши Стецька своєму товаришеві, повернувся до Санька. Він йому не дав утікати і зараз же вхопив його своїми товстими здоровенними руками за волосся і скрикнув:

— А, ви красти! От я ж вам дам! Я вас навчу красти!

Санько шарпнувся з рук.

— Ге, тікати хочеш! Ні, хлопче, не втечеш від мене! — мов загарчав над ним Кучма, і його руки ще болячіше потягли хлопця за волосся. Санько заплакав.

— Ба, тепер плаче! А красти вмієш?

І товсті руки без жалю почали скубти його за волосся, за вуха. Хлопець кричав, пручався, але даремно.

— Утік! — сказав, вертаючись, другий чоловік.

— Шкода! Ну, та дарма: цього піймали, то знатимеш, чий і той, — тоді до батька підемо. Чуєш, ти, бісеня, чий то хлопець з тобою був?

Санько мовчав.

— Чи ти оглух? Чий то хлопець утік?

Відмови не було ніякої. Кучма розсердився.

— Кажі, чий ви, а то кропиви дам!

Усе тіло в Санька трусилося з недавнього болю та з переляку, на очах стояли сльози, але губи були міцно стиснені.

— Скажеш ти?

Санько трохи розтулив губи і промовив одно слово:

— Ні.

Кучма розлютувався:

— Ач, яке забісоване! А ну, Опанасе, бери його!..

Санько глянув на своїх мучителів.

— Дідусю, голубчику! Пустить мене! Йй-бо не буду, ніколи не буду! Пустить! — почав благати Санько, обливаючись слізьми.

Але Кучма не змилосерджувався і відмовив:

— Не буду? Ні, перше скажи, чий то хлопець, а тоді вже й просись. А ти чий?

Стецьків батько був сердитий. Як піде Кучма до нього, то спише він Стецькові спину батогом. Треба мовчати.

— Ти чий? — допитувався Кучма.

Санько подумав, що й цього не треба казати, бо тоді Кучма піде до матері... Мати не битимуть Санька, так Кучма лягатиме матір. І Санько мовчав.

— Ну й чортеня! — скрикнув Кучма, розсердившись. — А дай лозини!

Дві дужих руки звалили хлопця додолу. Гнучка лозина свистнула і врізалась у тіло. Як попечений метнувся Санько і скрикнув:

— Ой, дідусю, голубчику! пустить!

— А скажеш, чиї ви?

Санько мовчав. Лозина знов різнула його.

— Скажеш?

Санько мовчав. Ще дві лозини, — як ножем ріже!

— Дідусю, простіть!

— Скажеш?

— Ні...

— А, так ти так! Бий! Бий дужче!

— Скажеш?

Лозина почала шмагати. Санько пручався, борсався з нестерпного болю, але мовчав.

Санько нічого не казав, а лозина все шмагала та шмагала.

— Скажеш?

— Але Санько не міг уже нічого сказати: він зомлів з болю. А сторожі все шмагали його, аж поки помітили, що він уже не ворухиться. Тоді Кучмин товариш злякався:

— Ти глянь, — чого він як мертвий?

— Ат... зомлів хіба... — відмовив Кучма байдуже, але й сам він злякався. — Полежить, то прочумається. Ходім, Опанасе!

Але Опанас не йшов.

— Стривай, я водою на нього бризну.

Опанасові жалко стало хлопця. Він ухопив його й поніс до озерця, що було недалечко в гаю. Бачивши це, Кучма пішов собі до куреня.

Опанас положив хлопця на траву і почав бризкати на нього

водою. Те бризкання відживило Санька, і він розплющив очі. Опанасові стало чогось ніяково дивитися йому в вічі, він пішов за Кучмою, думаючи:

— Тепер уже й сам устане:

Санько й справді встав, але не скоро,— аж надвечір повернувся додому. Тіло побите боліло нестерпуче.

Він три дні вилежав хворий дома і тільки четвертого вийшов на вулицю...

Того ж дня він стрінувся із Стецьком.

Побачивши його, Стецько похнюпився. Санько тільки промовив:

— Ех, ті!..

Стецько насупився і побіг додому.

Але трохи згодом хлопці знов поладнали, тільки вже Санько не звірявся так на Стецька, як перш...

1891 р.

КСЕНЯ

I

Давні-давні дитячі літа!

Тоді легше жилося, легше дихалося!..
Материне пестування й любов, піклування батькове,— трохи суворий, але добрий він був,— дитячі забавки, радощі й горе — все до купи злилося, поперепліталося, і мов малювання любе ясно-радісне,— так ті дитячі літа перед очима встають. Але визначніш од усього на цьому малюванні відрізняється одна кохана постать, така кохана й дорога, що, здається, дорожчка вона мені над усе, над усе на світі, oprіч одного тільки... Це ти, Ксеню, тая постать,— ти, довіку дорога й кохана моему серцю. Минули літа, минули радощі й люті муки, чимало час поруйнував і знищив у моїй душі, багато образів зникло з моєї пам'яті, а ти ніколи не зникнеш, ніколи... Та й тепер стоїш перед мене мов жива і така ж тиха, така ж люба...

Це було через два роки після розлуки з першим моїм другом, з дядьком Тимохою...

Але я мушу сказати спершу скільки слів про себе, щоб зрозуміле було те, що далі оповідастиму.

Сім'я наша заможна була, і на селі нас багатирями вславлено. Але ми жили просто, в пани не пнулися, дарма, що й було з чого і що батько та двоє старших братів письменні були. Я найменший був у батька й матері після двох синів та чотирьох дочок, — тож і любили мене обоє вони найдужче. Бачачи, що всюди повелися школи, почалася наука, батько завсігди казав, що як довчусь я в нашій школі, то віддасть мене ще в місто вчитися. Ніде правди сховати, мені не зовсім це подобалось і здавалося, що мати правду казала на це батькові, говорячи:

— І що-бо ти, старий, вигадуєш: віддавати дитину бознакуди, бозна до кого! Буде з його й тутешньої науки — адже вчитися у школі!

— Ні, стара, не буде, — відказує батько: — годі вже нам дурнями сидіти та коритися розумним глитаєм. Час і свого розуму засягти. Буде він учитися і тут, і там, щоб міг мужиком прожити, не кланяючися кожному здириці.

Мій батько був чоловік дуже відмінний од інших наших селян і любив робити все своїм робом. Він і тут свою дорогу назначив мені...

Але хоч і невелика була хіть у мене їхати до міста, та в своїй школі я вчився непогано.

И

И

Це було по весні...

Я тільки одну зиму ще ходив до школи. Всі ми, школярі, сподівалися, що незабаром нас порозпускають, бо вже наближався кзамент. Мені страшно було його, того кзаменту, бо казано, що на його якийсь пан приїде, але бажалося, щоб швидше він приходив, бо вже, правду кажучи, трохи таки набридло сидіти в душній і тісній похмурій школі у той саме час, як ліс гучав од пташиних співів, як лука пишалася веселими квітками, як жваві метелики тріпали в повітрі своїми різноколірними крильцями, втікаючи від хлопців, що вганяли за ними. А ми шодня мусили сидіти до пізнього обіду в хаті. Ні, вже хотілося на волю!..

Зате ж, як кінчалося вчиття і нас пускано додому, ніде правди сховать — я та й багато моїх товаришів, не дуже дбали про науку, а більше надолужали згаяний у школі час.

Так, це було по весні. Вернувшись з школи і кинувши на мис-

ник книжки, я вхопив свій складаний ніж і вибіг на вулицю. Мені хотілося зробити собі сікавку¹. Я побіг у сад і скоренько вирізав собі цівку з бузини. Тоді, розсівшись перед своїм двором, я почав виробляти сікавку. Я вже відрізав її і простромлював серединку, як зненацька біля мого вуха озвався голос:

— Та й гарний же в тебе ніж!

Я підвів голову. Це був мій товариш-кучанин² Івась.

— Гарний ніж... Батько купив?

Я глянув на свій новенький блискучий ніж, а потім на Івася і промовив:

— Авжеж, батько!

— Продай мені! — сказав Івась, і в його заблищали очі.

— Зроду ні! — відмовив я зважливо.

— Я тобі золотого дам. У мене єсть: батюшка дали, як я в церкві кадило їм подавав.

— Що мені твій злотий! За ніж батько сами дали семигривника.

Івась похнюпився. Але трошки згодом знову підвів голову:

— Ну, слухай, дай мені його хоч погратися: і я собі нароблю сікавок...

Якби Івась попрохав у мене ножа через тиждень, або два, то я дав би його, не вагаючись. Але тепер, тільки позавчора одержавши його, я ніяк не міг наважитися розстатися з своїм скарбом.

І я відмовив:

— Ні, не дам!

Івась образився.

— У! Скупердя! Усе б собі загарбав! Дай!

— Не дам!

Тут трапився зовсім несподіваний випадок. Повертаючи довгу цівку з бузини, я якось зненацька зачепив Івасеві обличчя. Він, і раніше сердитий, тепер скипів:

— Чого б'єшся? Хочеш, щоб і я тобі дав?

І він штовхнув мене в плече. Ніж, що був у мене в руці, через цей штурханець не потрапив куди треба і вгородився просто мені в руку. Я скочив до Івася, кинувши й ножа. Але він уже тікав. Я побіг за їм з усієї сили, доганяючи його. Ми таки довгенько так бігли: він — тікаючи від кари, я — бажаючи помститися. Я вже наздоганяв його, як зненацька почув, що спіткнувся на щось і падаю.

¹ Сікавка — саморобна іграшка-насос.

² Кучанин — сусід, (з одного кутка на селі).

Та я не впав.

Я вдаривсь об когось і хоч звалив його, але сам якось удержався. Прочумавшись трохи, я оглядівсь і побачив, що стою перед чиеюс хатою, а з землі встає невеличка, років дев'ятьох, дівчинка. Я її, мабуть, здорово вдарив, бо вона дуже скривилася, уставши й узявшись рукою за бік; але не заплакала, хоч її великі сірі очі заблищали сльозою. Як глянув я на це, то вся моя злість на Івася відразу десь ізникла, мов її й не було, і я мовчки, не знаючи, що казати, почав розглядати дівчинку. Вона була з тих, що звуть «зачуханими», себто, покинутими без ніякого догляду... На їй була обідрана поганенька спідничка та чорна сорочка, а схудле чепурне обличчя було як біль біле.

Я зрозумів, що вдарив її, зробив їй погано, але не знав, що казати, хоч мені й жалко її було. Нарешті, я спромігся промовити:

— Я здорово тебе забив?

— Ні... так... — одказала вона, але зараз же трохи скривилась, — мабуть, бік іще болів.

— Ні, я знаю, що здорово; тільки ти на мене не сердься; я ненавмисне.

— Я не сердюсь...

Ми ще постояли мовчки. Я спитався:

— А як тебе звуть?

— Ксенею, — відмовила вона, піднімаючи на мене свої великі очі.

— А мене Василем звуть. Ми живемо на Заваліївці.

— Я знаю: ви багатирі... Тато завсігди так про вас кажуть...

— А в тебе є батько?

— Є.

— А мати?

— Матері нема... вмерли... у мене мамою — мачуха...

— Чи вона ж тебе жалує?

Дівчина нічого не сказала, тільки спустила очі додолу.

— Так ти не сердись на мене, що я тебе вдарив? — знову запитався я.

— Ні... Ой, ой! Що це в тебе? — скрикнула вона, хапаючи мене за руку.

Як падав я, то ще забив свою врзану руку, і кров з неї тепер так і цебеніла.

— Ой, що це в тебе? — питалася Ксеня.

— Так... урізав...

Мені сором було казати про мою сварку з Івасем.

— Отже треба зав'язати, а то боляче буде,— бідкалася Ксеня.

Але хоч мені в той час і справді боляче було, та сором було хлопцеві признатися. І я відмовив:

— Ні, нічого. Воно не болить. Прощавай! Я до тебе гратися колись прийду.

І зараз же побіг додому, щоб утекти від її питань про виразку і... щоб зав'язати руку.

IV

Хоч я й казав Ксені, що прийду до неї гратися, але чомусь не прийшов і зустрівся з нею вже нескоро, аж тоді, як ми сіно своє косили.

Менша сестра не схотіла на поле їхати, а мені довелося поїхати з самими великими. Поки батько й брати косили, а сестри гребли недалечко, я то сидів біля воза, що стояв на траві саме під густим буйним зрубом, то до їх бігав. А як, після обід уже, вони далеко відійшли в поле, то мене покинуто берегти воза. Я зостався сам. Якби я взяв книжку, то може б оце читав,— у мене така цікава книжка була — казки всякі,— але я її забув, то тепер заходився вирізувати з куща тоненькі хвойдини — хотів возика плести. Довго я мудрував, поки таки сплів його так-сяк і вже хотів був іще щось вимудрувати, як зненацька почув шелест попід кущами. Я глянув і здрів Ксеню. Вона йшла, не помічаючи мене і не сподіваючись, мабуть, мене тут зустріти. Скоро й вона мене побачила й зупинилася. Я зрадів і зараз же гукнув:

— Ти тут? Як це ти сюди зайшла?

— Тато косять, а я їм обідати приносила,— відмовила вона, не сходячи з місця.

— Та чого ти стоїш? Іди ближче сюди та будемо гратися.

Вона несміливо підійшла і сіла біля мене.

— Ось ба, якого я воза сплів,— утнеш такого? — похвалився я, показуючи воза.

— Ні, я ніколи не плела возів...

— А що ж ти робила? Ти граєшся як?

— Граюся... ні, не граюся...

— Як то?

— Мати не дають гратися — кажуть, що робити треба.

— А що ж ти робиш?

— Та дитину доглядаю, хату мету... корову пасу... все...

— А гратися ж тобі не хочеться?
— О, ні, хочеться, так хочеться! — скрикнула вона, і оцента в неї аж заблищали; але зараз же засоромилася й стихла.

— Ну, добре, так ми будемо з тобою гратися.

Потроху Ксеня насмілилася і ми почали гратися як треба. Ми ловили один одного, ховалися по кушах. Одного разу я не міг її довго знайти, коли чую, кричить вона, нарешті, з-під куща:

— Ось глянь, Василю, що я знайшла!

Вона знайшла коника. Увесь зелений, ноги як дрюччя.

— Давай, Ксеню, сюди — я подивлюся.

Тільки хотіла дати, а коник — плиг! — утік у траву.

— О, нащо ти його пустила? — кажу.

А вона сміється:

— Я не пускала, він сам утік.

Ми почали його шукати — нема. Дивимося, а в землі дірочка.

— Це тут цвіркун живе, — догадався я та й почав штрикати паличкою в нірку. І справді — цвіркун: сердиться, за паличку хапає, трохи не витягнеш, аж головку видко.

— Пане Свіргунський! Ідїть, я буду орати, а ви будете поганяти!

Ксеня сміється:

— Багато ви наорете!..

V

— Василю, ходімо в ліс по ягоди!

— Ходімо!

Пішли, почали ягід шукати. Я скільки нарву, стільки й поїм. Як наївся, питаюся в Ксені:

— А ти наїлася?

А вона сміється з мене:

— Та я не їла, а ось квіточку нарвала.

І показує мені пучечок ягід.

— А вже час додому вертатися, — каже Ксеня.

— Чого там?

— Та мати будуть лаяти...

— От там, лаяти! Ходім далі!

І ми пішли ще далі в ліс. Бігали, гралися, забавка наздоганяла забавку, і хоч нам здавалося, що ми грошки походили, але ми й незчулися, як почало вечоріти. Тоді тільки побачили, що вже блукаємо в незнайомому місці.

— Василю, що ж ми будемо робити? — спиталася Ксеня.

— Треба стежки шукати,— відмовив я,— а то скоро смеркне.
— Скоро? А тут є... вовки?.. — промовила Ксеня, і великі її очі розкрилися від острашу ще дужче, а біле обличчя зробилося ще білішим.

— Ну, вовки там!.. — одказав я, бадьорячися, хоч і сам щось не дуже спокійно мався.— Побіжимо краще назад! Ну!

Ми побігли кушами. Віти били нас по обличчях, шкрябали, босі ноги підколювалися. Незабаром Ксеня почала zostаватися позаду.

— Василю, не кидай мене... Я боюся...

Я зупинився.

— Дай руку, побіжимо вкупі.

Але бігти серед густо порослих кушів, за руки побравшись, було зовсім погано. Ми ще трохи пробігли, поки обое, спіткнувшись на коріння, попадали додолу.

Повставали, дивимось навкруги — нема стежки. Ми забилися таки здорово; але ніхто з нас не заплакав: з ляку байдуже було про біль. Ми пішли помалу, шукаючи дороги. Дивимось, вже перейшли зруб і аж до старого лісу дійшли. Зовсім смеркло, а місяця ще не було, і ліс стояв такий чорний, страшний. Ми зрозуміли, що не туди йшли.

— Василю, що ж тепер робити?

— Будемо тут ночувати...

— У лісі?! А вовки?..

— Ну, там... — Я хотів сказати: — «то дурниця», але не зміг. Обом нам схотілося плакати. Усякі думки снувалися в голові. А що, як справді вовки нападуть?.. Розірвуть!

Ксеня притулилася до мене і вже плакала. Мені хотілося її розважати, але я не міг і слова вимовити.

Так проминуло кілька хвилин.

VI

Коло того місця, де ми стояли, був великий дубок. Я догадався, що робити.

— Ксеню, зліземо на цього дуба — тут не так страшно ночувати.

— Та я не злізу — високий.

— Дарма, я тебе підсадю. Лізь спершу ти!

І я, скільки було в мене хлоп'ячої сили, став підсаджувати її на дубок. На наше щастя, перша гілка була не високо і Ксеня вхопилася за неї. За нею поліз і я, та тільки виліз на гілку,

щось як крикне жалібно та голосно, аж по всьому лісі розітнулося. Я ввесь похолов. Дивлюся, вилетіла з лісу велика сова. Щось тріпалось, пищало у неї в кігтях. Вона кілька разів нечутно махнула своїми м'якими крилами і сховалася в темряві. Увесь трясучися з переляку, я поліз вище і сів на гілці біля Ксені. Чую, вона шепоче мені:

— Василю, що то таке?

— Нічого, то сова піймала пташку.

— Страшно, Василю!..

Сидимо, мовчимо. Нічого не чують. Я не знаю, чи довго ми там сиділи, тільки бачимо — на небі, над зрубом, щось зайнялося.

— Що воно? — шепоче Ксеня.

— Не знаю: може, горить де, — так проміття на небі від пожежі.

Ще трошки посиділи — палає все дужче та дужче. Ось уже видко, як щось округле витикається з-за кущового верховіття. Більше, більше...

— Та це ж місяць! — здрівши, кажу я Ксені. — Тепер добре буде.

— А що хіба?

— Та видніше, а то бач, як темно.

Місяць потроху вплив, увесь червоний, вогняний. Далі почав більшати, підбився угору. Зробилося зовсім видко: листя на кущах заблишало, як срібне; пробиваючись крізь густе верховіття, простяглися додоли і по землі ясні смуги м'якого світу. Веселіше немов зробилося.

Чуємо, щось затріщало долі. Затаїли духа, слухаємо. На прогайльовину вибігло зайченя, стрибнуло раз, удруге і сіло, настороживши вушка. Шерстинки на йому аж блишали від місяця. Посидівши трохи і понюшивши носом, воно, мабуть, почуло щось непевне, стрибнуло і зникло в кущах.

— Ксеню, про віщо ти думаєш?

— Так...

— А в мене думка про те, що нас, мабуть, шукатимуть.

— Хто?

— Татко мій.

— Вони не знайдуть, ліс великий.

— Чому не знайдуть? — знайдуть!..

— А що, як справді не знайдуть? — промайнуло в голові. Мені знову схотілося плакати. Тільки не заплакав: страшно та й сором Ксені було.

Сидимо, мовчимо... Минула година, друга...

Господи! Ми обоє здригнулися: тріщання, гук по всьому лісі...

Що це? вовки? Може, ведмідь навіть? Ох, страшно, страшно!... Чую, Ксеня вчепилася за мене, тремтить уся. А ревіння чи гукання ще більше, ще дужче щось ламається, тріщить. Ох!.. це ж, мабуть, лісовик...

— Агов!.. Василю-у-у!..

Що це? Наче мене гука?

— Василю!

— Чуєш? Немов кличуть,— шепоче Ксеня.

— Цить!

— Знов: — Василю! — Так це ж кличуть, їй-бо кличуть! Ще трохи подождав, послухав... Батьків голос зовсім добре чути. Знайшли, знайшли! Ми так зраділи, що трохи не попадали з дерева.

За кілька хвилин батько вів нас обох за руки з лісу.

Ксеня цієї ночі в нас ночувала.

VII

Хоч за вночішню мандрівку Ксеню таки попобила мачуха, але ж з того часу ми не розлучалися. Брати мої були дуже старші від мене; з сестрами я й передніше не ладнав — Ксеня стала мені другом. Я навіть хлопців покинув і тільки все виглядав, коли ж це вона вихопиться від своєї мачухи. З самою Ксенею я тільки й був тоді щасливий.

Щасливий, та не зовсім. Правда, мої батько й мати не сварилися на мене, що я товаришую з дівчиною та ще й з убогою сиротою; але мачуха Ксенина — ця нам дошкуляла.

Батько Ксенин був батіг з клоччя: що жінка казала, те він і робив. Ксеня одна зосталась од першої жінки, а в мачухи було ще двоє дітей, і Ксеня мусила їх доглядати з ранку й до вечора. Одно саме бігало, друге вона у возику возила. Вивезе на вулицю — я жду. Стрінемося, почнуться наші іграшки, і веселі й щасливі ми тоді.

Але Ксені доводилось і терпіти за наші гулянки. Почалося воно так.

Раз ми загулялися удвох і не побачили, як дитина випала з возика і набила собі лоба. Мачуха ввечері вздріла гулю на лобі в дитини і напалася на Ксеню. На лихо тут лучилася сусіда — вона часто бачила нас з Ксенею на вулиці — і розказала мачусі, що ми бавимось вдвох.

— А, так ти тільки з хлопцями ганяти!

І лайка, і бійка посипалися на мою Ксеню.

З того часу нам доводилося ховатись од усіх і сидіти вдвох де-небудь у суточках, щоб ніхто не бачив, бо щоразу, як довідається мачуха, Ксеня бита.

Мене дуже вражало це, і я скоро став так ненавидіти ту мачуху, що не міг її згадувати без злості.

Одного разу якось ми сиділи в нашому дворі. Дитини Ксеня не взяла, бо та заснула, та й мачуха була дома, а Ксені якось пощастило втекти до мене. Ми довгенько вже сиділи й гралися, забувши про все лихо, коли зненацька почули над собою голос:

— Ах ти погань!.. Ба, де вона! Дитина кричить, а вона тут!

Ми обоє зірвалися на ноги. Перед нас була її мачуха.

— Бач, грається! От я ж тобі!

І вона вхопила Ксеню за волосся й хотіла тягти. Ксеня не оборонялася, тільки затулила обличчя руками.

— Іди, нетіпахо!

Ксеня скрикнула — мачуха потягла її.

Я не стерпів більше. Мені вдарило в голову; сам не розуміючи, що роблю, я кинувся на мачуху і стусонув її кулаком у груди.

— Як ви смієте її бити! Як смієте! — кричав я і знову бив нашого ворога.

Мабуть, мачуха спершу аж злякалась од такої несподіванки, бо не боронилася. Але через хвилину вона вхопила мене за руки і, як пірце, кинула об землю.

— Ах ти ж кляте собача!.. Ба, яке!.. Ба, з ким вона подругує!.. Ну, ти ж мені знатимеш...

І поки я лежав на землі, вона витягла з двору Ксеню. Вибіг на гвалт брат і зупинив мене, бо я хотів бігти за їми...

Ксеню так побила мачуха, що вона з тиждень хвора була...

Та в нас не тільки цей ворог був. Хлопці помітили, що я товаришую з дівчиною, і почали з нас сміятися. Ми терпіли їх глузування довго, але одного разу я таки не вдержавсь.

Була неділя, і ми з Ксенею вийшли на вулицю до хлопців та до дівчат. Гуляли в м'яча. Я щось не так ізробив.

— Ну, вже цей дівчачий хвіст! — крикнув мій колишній приятель Івась.

— Ну, що хіба? — відказав я.

— Та що! За коростявою Ксенькою вже й грання всі позабував.

— Вона не коростява! — скрикнув я.

— Коростява!

— Бреши! Ти не смієш цього казати!

— Не смієш! Велика цяця його задрипана Ксенька!

— Цить!..

— Де ж пак! Так ось і мовчатиму! Бачите, хлопці, який парубок — уже за дівкою ганя, за коростявою.

І він, підстрибуючи на одній нозі, почав приспівувати:

Ой ти, Василю, ой ти!
Куди до тебе зайти?
По загуменню, Ксеню,
Сховаємось у ячменю!

Хлопці зареготалися. Я кинувсь на Івася і вхопив його за груди.

— Цить, а то битиму!

— Поки битимеш, так я тебе швидше!

І він ударив мене межі очі. Кров линула мені з носа.

Як опечений кинувся я на Івана. Він був дужчий од мене, але в цю хвилину в мене удесятеро побільшало сили. Я звалив його і почав дубасити, по чому влучав, кулаками.

Ледве нас розведено. Мені й самому не трошки впало, але з того часу ніхто вже не сміявся з нас, як ми були вдвох,— боялися. Та ми й не ходили більше на вулицю.

VIII

Поминав рік.

Це було на третій день зелених свят. Наші поїхали в Тарнівку на ярмарок. Вони думали й мене взяти, але я не схотів: я знав, що Ксеніні батько й мачуха теж думають їхати і заберуть з собою обох дітей.

Ми з Ксенею мали цілий день. Таке свято не часто бувало нам. Ми довго грались у себе в дворі, аж поки Ксеня сказала:

— Знаєш що, Василю? Ходімо до річки в гай,— там посидимо.

Ми пішли. Ідучи думали там гратися, але як прийшли, посідали над річкою мовчки. Сидимо... Річка хлюпошеться, гай над нами листям зеленим шелестить. Чую, Ксеня обняла мене, притулила свою шoku до моєї.

— Васильку!

— Що?

— Ти мене любиш?

— Люблю, Ксеню.

— А я тебе, Васильку, так люблю, так люблю, що хоч би ти мені що сказав,— усе б зробила.

— Усе?

— Усе! Що хоч — усе!

— Ну, а якби я сказав: плигни в річку?

— І плигнула б, хоч би зараз,— плигнула б.

І вона ще дужче пригорнулася до мене. Я поцілував її просто в очі і побачив, що вона плаче.

— Ксеню, голубко, чого ти?

— Ох, Василю, так чогось тяжко... Дома б'ють та лають...

Он поїхали — хліба не кинули...

— Як то? Ти нічого ще не їла з ранку?

— Нічого.

— Чому ж ти мені не сказала?

— Так... нащо? Я й без хліба перебуду.

Але я вже не слухав і біг додому. За кілька хвилин я повернувся з усякою їжею.

— Ксеню, голубко, їж!

Вона почала їсти, мішаючи хліб із слізьми.

Попоїла трохи.

— Василю!

— Що, голубко?

— Знаєш... я думаю...

— Що?

— Я, мабуть, скоро вмру.

— Отож-таки!.. Що це ти вигадала? Чого це ти?

— Не знаю... Тільки так мені тяжко, так тяжко. Мабуть, якесь лихо буде.

Я глянув на неї — біла-біла, як крейда, та болесна така...

Лихо справді склалось таке, якого ми зроду не сподівалися, склалось другого ж дня після ярмарку. Пам'ятаю, я сидів дома в хаті на лаві і щось робив. Коли чую, двері рипнули в сіннях. Одчинилися хатні — Ксеня, бліда, заплакана, кинулась до мене.

— Василю, голубчику! Беруть мене... оддають.

— Що? Кому оддають?..

— У найми... Вчора батько на ярмарку найняли мене. Приїхав сьогодні брати... чоловік той...

— Куди брати? Як брати?

— У найми в чуже село. Ох, Василю, сховай мене! Сховай де-небудь, або я вмру, або втоплюся!

Вона вчепилася за мене, не пускала мене.

На крик увійшли батько. Не встигли вони спитатися, чого це ми плачемо,— чую, біжить хтось у хату. Одчинилися двері — мачуха.

Ксеня закричала не своїм голосом...

Батько відірвав мене від неї і виніс на руках у другу хату.

Я чув, як Ксеня кричала...

Її повезли, віддали...

І я більше не бачив її, ніколи не бачив... Мені сказано, що її мачуха віддала в містечко на п'ять років у найми. Я прожив ще два роки в рідному селі і не чув про неї нічого. Чув тільки, що жива. Потім батько справді віддав мене до міста вчитися. Як я там жив і що робив,— те не до речі тут оповідати; хай, може, іншим часом. Але як повернувся я на деякий час додому, то чув, що її батько й мачуха з усією сім'єю переїхали жити кудись у інше село. Я питався про Ксеню. Казали: не знаємо.

Що з нею зробилося? Чи вона заробля собі хліб, тиняючися по чужих людях, по наймах? Чи досі вже спить у ямі, і літо засипа її могилу рясними квітками, а зима покрива холодним мертвим блискучим накриттям? Не знаю, не знаю... Тільки я її більше не побачив ніколи... ніколи...

Проминули парубочі літа — літа молодих мрій, молодих сподівань. За тим усім я забув був Ксеню на який час. Але тепер, як невблаганна зима скоро посипле снігом і мою самотню голову, тепер, як я самотній, не знайшовши собі подружжя в житті, не покохавши після мого першого найчистішого дитячого кохання більше нікого, доходжу, може, останні версти свого довгого шляху, тепер усе частіше й частіше я став думати про тебе, Ксеню, частіше й частіше став уявлятися мені твій коханий образ... Він виразно стоїть перед моєю душею, бо не закритий, не затертий ніяким іншим пізнішим образом.. І ти довіку зостанешся в моєму серці, Ксеню, ти моя люба, моя маленька мученице!..

1885 р.

С

СЕСТРИЦЯ ГАЛЯ

тарий Іван Лаврусь скинув обридливу сльозу, що пробігла по всьому виду та й повисла йому на довгому сивому вусі. Він скинув сльозу, сердячись,— бо хіба ж подоба плакати старому дідові, що вже йому на п'ятий десяток завернуло? Ні, це бридня! Де люлька?

І він знову почав розпалювати свою люльку, хоч тричі вже її розпалював і тричі вона гасла. Але ж і цього разу не довго вона стриміла, в зубах у Йвана. Знов облягли чорні думи сиву йому голову і похилилася голова над столом. А люлька, знов забута, лежала долі вже під ногами, і Йван її не бачив: він тепер нічого не бачив у цій хаті, бо неначе якийсь туман застилав йому очі, не давав глядіти. Ось він усе більше та більше, цей туман, ось він уже зовсім заслонив йому очі, і щось гаряче побігло по щоці і знов повисло на сивому вусі. Еге, п'ятий десяток доживає,— не мало років прожив, та не плакав ніколи

Іван, хіба ще як хлопцем малим був, а тепер довелося заплакати.

Та й не дурно ж старий плаче: його дружини, що з нею він мало не тридцять років прожив, як риба з водою прожив, тепер її нема; вона лежить мертва у холодній ямі. Що він, старий, тепер діятиме на світі сам, одинокий, та ще й з трьома дітьми малими. Не дав же господь йому щастя: всі старші повмирали, zostалися дома тільки малі,— дванадцятий рочок найстаршій дівчині Галі. Ось де вони всі троє сплять тихо, спокійно; тільки у Галі знати ще сльози на личку: мабуть, плакала, так, як оце тепер він, старий, плаче.

І знов щось гаряче по щоці — кить-кить... Але він того вже не чує. «Двадцять і шість років з тобою, Насте, прожили, а тепер довелося розлучитися»...

І почало йому, старому, згадуватися все, що тоді ще давно було. Як то воно молоді літа згадуються так легко! Ось тепер: сьогодні що зробиш — завтра вже й забудь. А ті, далекі літа не забуваються...

Отже не забудь, як вони під вербами удвох сиділи, як на вулиці стрівалися.

— Вийдеш сьогодні, серце?

— Біля криниці жди!

І він ждав... Гарно тоді було... А там весілля... Бучне було,— тоді ще горілка дешева була. Так, весілля... Тоді ще кум Семен почав пити варену з миски і край у мисці викусив. І так і згадалося йому Семенове обличчя,— червоне, очі вирячені, сам він до миски припав. Нащо воно згадується таке?

А як діти пішли!.. Господи! які вони раді їм були! Так ні ж: тройко малими вмерло, дочка заміжня була — в землю полягла...

І ось зненацька ще дужче у Івана серце защеміло: це щось нове згадалося. Господи! І навіщо він так зробив тоді! Він ніколи її не бив, ні... Тільки раз це було: він з шинку прийшов — уся громада була тоді в шинку, і він був... І за віщо він її вдарив? Не згада вже тепер, тільки зна, що вдарив просто навідлі кулаком. Хотів по голові, та п'яний був — похитнувся, у груди влучив. А вона й не заплакала... Вона зроду вперше від його бита була: як стояла, так і впала на піл, мовчить, тільки за груди вхопилася, на його так дивиться... Як вона тоді дивилася!.. Він і тепер неначе той погляд бачить. Ох, навіщо ж він це зробив!..

— Мамо! — скрикнув спросоння невеличкий хлопчик, що спав на полу.— Мамо!

І він розплющив очі, подивився навкруги і, ще сонний підвівся і сів на полу.

— Мамо! Де мама? — питався він.

Далі хлоп'я замовкло на хвилину, а потім, мабуть, одразу йому згадався учорашній похорон, і він скрикнув ізнову:

— Мамо! Я хочу маму! — і облився слізьми.

Дві дівчинки: більша — Галя, менша — Одарка теж попрочились од голосіння братового і повставали. Одарка зараз же почала вдвох із братом кликати маму й плакати.

Цей випадок розігнав Іванові мрії. Він підійшов до плачущий дітей.

— Не плачте, дітки, годі! — промовив він, голублячи їх.

— Я маму хочу! — невгавав малий Василько.

— Маму! — хлипала, тручи руками очі, Одарка.

— Мама нема, дітки... — тихо, ледве промовив батько. — Мама нема: вона... пішла... до тітки Марусі. Ось подождіть, скоро вернеться...

— Ні-ні! — голосив хлопець. — Тато не так кажуть: мама не пішла, мамусю в яму закопано вчора! О, навіщо в яму! Я не хочу так, — там холодно мамі!

І діти знов облилися дрібними слізьми.

Тільки Галя, сидячи в кутку, хоч і плакала, але тихо, силкуючися вдержувати сльози, що так і сипалися з карих оченят і текли по білому схудлому видочку. А далі, мов перемигнувши себе, вона втерла сльози й сиділа не ворущаючись, тільки її маленьке тільце здригалося раз по раз то з жалю тяжкого, то з холоду, що панував у нетопленій хаті. А Василько з Одаркою все плакали та й плакали, голосно кличучи маму.

Іван не знав, що й робити. Коли це Галя встала, ще раз утерла останні сліди від сліз і пересіла до дітей. Вона обвила їм шийки своїми тоненькими рученятами, пригорнула їх обох до себе та й почала розважати. Іван не чув усього, що вона їм тихенько шепотіла на вуха, він почув тільки деякі уривки:

— Не плач... Я кашки зварю... Ну-ну — годі... Я тобі ляльок нароблю і «котка» заспіваю...

І бідна маленька дівчинка, сама ледве вдержуючи сльози, почала співати «котка», ту саме пісню, що так недавнечко співала над нею мама, люба мама, що лежить тепер у холодній, снігом заметеній ямі... І як її колись бавила мама цією пісенькою, так і вона розважає тепер нею своїх маленьких братика й сестричку, що так, як і вона, zostалися без мами.

Спершу діти мало її слухали; але потім почали плакати тихше, а далі й зовсім замовкли і тільки хлипали раз по раз. І вже

тоді, як хлипання стихло і Галя втерла обом сльози, Василько промовив:

— Я вставати хочу!

Галя почала його вдягати, обувати чоботи. Гаразд напруцювавшись з Васильком, заходилася біля Одарки. Тут діло було легше, незабаром вона вже вмивала обох дітей. Василько спершу почав було змагатися, кажучи, що він не хоче вмиватися, бо холодно, і треба було довго вмовляти його, поки він згодився на вмивання та на чесання, бо й цього він не любив за те, що «тоді скубеться». Але потроху Галя поборолла всі ті труднації.

— Тату, я їсти хочу! — тихенько промовила Одарка, сіпаючи батька за рукав.

— І я хочу, снідати хочу! — завів і собі Василько.

Бідолашний батько поліз на полицю по хліб.

— Я не хочу хліба, я хочу кулешику! — не згоджувався хлопець.

— Синку, нема кулешику; ось підожди — я зварю.

— Я не хочу підожди, я зараз хочу!

І знову сльози. Старий не знав, що й робити. Тут знову довелося Галі розважати дітей. Чи про кулешик вона їм шепотіла, чи про що інше, — тільки вони й цього разу почали потроху затихати. Зрідка тільки чути було Василькові вигуки:

— А я так не хочу! Я хочу отак!

Та скоро й він замовк. Діти почали гризти хліб. Василько, насупившись, ухопив обома руками окраєць і з усієї сили кусав його своїми білими зубами. Він ще не покинув дути губи й очевидно, що в дітей посиніли руки.

— Я змерз! — пожалівся хлопець.

Галя миттю кинулась, знайшла юпчину й кожух і вдягла брата й сестру.

— І солі нема. — додав він далі, показуючи Галі свій хліб.

— І мені солі! — попрохала Одарка.

Галя густо насолонила дітям хліб цупкою сірою сіллю.

Тепер уже поки не було чого голосити і діти на який час зовсім заспокоїлись і мовчали.

А Йван тим часом думав про те, як то він буде поратися. Діти голодні, їм треба чогось ізварити.

І він пішов з хати, нарубав і вніс дров, далі почав розтопляти в печі. Що ж його варити? Кинувся шукати чого-небудь — знайшов пшона.

— Зварю хоч кулешу, — думає.

І він почав змивати пшоно. Змив, у горщик усипав.

— Е, дурний! Нащо ж я всипав? Треба спершу окріп нагріти.

І він висипав пшоно з горщика. Далі...

Дві маленькі рученьки зненацька обхопили йому шию, добрі карі оченята, трохи заплакані, глянули йому в вічі.

— Тату, киньте,— я зроблю... Я знаю...

Іван, дивуючися, глянув на Галю.

— Годі-бо, тату, не займайте, я сама впораюсь,— казала вона.

— Куди тобі, дочко, ти ще мала! — відмагався батько.

— Я хоч мала, а я знаю... Я навчуся ще, а тепер як-небудь — мами нема...

Дві сльозини знову заблищали у дівчини на очах.

Іван мовчки відійшов од печі і сів біля столу. Одарка та Василь сиділи в кутку на полу не озиваючись і дивилися то на батька, то на Галю.

А вона тим часом не гаялася. Поперемивала горщики, поналивала, які треба, та й почала становити в піч. Один горщик був їй важкий — вона покликала батька:

— Тату, пособіть!

Іван схопивсь і поставив горщик у піч.

Далі маленька господиня знайшла десь капусти, сала, й увесь хазяйчин надібок і почала поратися, як справжня хазяйка. І тут маленькі рученята не зовсім спершу слухалися, та дали звикли.

Іван довго мовчки дивився на неї.

— Хазяйкою буде!...— гірко всміхаючись, промовив і пішов з хати.

А діти й собі, дивуючись, гляділи на свою маленьку сестру. Ще недавно вона з їми в ляльки гулялася, а тепер он уже прається. І вдягає їх, і годує, і варить — зовсім, як мама.

— Галю, кожух ізсунувсь,— озивається брат.

Галя кинула піч і побігла вдягати його. Він учепився їй за шию.

— Галю, ти мені кулешику звариш? — питався хлопець, зазираючи їй у вічі.

— Зварю, зварю,— казала вона, гладячи його по голові.

— Ти мене отак, як мама, погладь! — казав Василько, направляючи їй руку.

І вона гладила його, як мама, а в самої сльози на очах бриніли.

Маленька Одарка й собі сіпала її за руку й жалілася:

— Хліб твердий: я губу собі вдрыпнула,— болить.

І вона підставляла свою голову під сестрину руку. І сестрина рука гладила тоді обох.

— А скоро кулешик? Я кулешику подожду,— казав голодний хлопець.

— Подождіть, подождіть, ось я зараз,— відмовляла Галя і знов кидалась до печі, але ненадовго, бо раз по раз то брат, то сестра скиглили, що їм або «носа треба втерти», або «почухати, бо щось куса», або ще чого іншого. І Галя втирала носа, чухала там, де свербить, або ще чим іншим удовольняла дітей...

* * *

Сумно тягнеться день.

Батько то ввійде в хату, то знов піде,— видно, що він не знайде собі діла. Він і не говорить нічого, бо все, про віщо не забалака, нагадає і йому, й дітям велику втрату. Тільки іноді скаже їм яке слово, як вони про віщо в його питаються, або пожалує їх мовчки.

Та й діти — сумні-невеселі, не граються навіть. Одарка витягла була черепок із своїми ляльками і почала їх садовити на лаві. Вона хотіла гулятися так, як і раніше: мати пустила дітей у ліс по ягоди, там їх напав вовк — ледве втекли. Вона вже почала була казати за дітей:

— Мамо, пустіть нас...

Але те слово «мамо» знов нагадало їй забуте на хвилину власне горе, і вона голосно заплакала, кинула ляльки й залізла на піч у куток.

Галя поралась, нагодувала дітей сніданням, потім обідом,— батько не їв нічого.

По обіді Василько підійшов до батька, що сидів на лаві та мовчки думав свої невеселі думки.

— Тату! — почав він, учепившись йому за руку.— Тату!

Його личко зробилось одразу якесь поважне, зовсім не таке, як у дитини.

— Що, синку?

— Тату, Галя нам тепер мамою буде,— промовив хлопець, показуючи на сестру.

— Буде, буде! — шепотів батько, ледве вдержуючися, щоб знову не заплакати.

— Вона — як мама,— знов розказував хлопець,— вона кулешику наварила, вона вдягла мене...

— Так, синку, так,— вона тобі все зробить, а ти не плач, грайся — все буде...

Уже повечеряли. Сумно повечеряли — перша вечеря без матері. Старий батько ліг на печі, діти й собі почали лягати.

— Галю, роззуй мене! — прохав Василько, сидючи на полу і простягаючи до сестри взуту ногу.

— Зараз, Васильку, зараз!

— Галю, а мені спідницю скинь, а то затяглась вузлом, так не розв'яжеш! — озивалась Одарка.

І Галя, не можучи подужати руками, зубами починала розв'язувати затягнений вузол.

Та такі послалися й пороздягалися; Галя повклала й покривала діти.

— А ми, Галюсю, не хочемо спати, — скажи нам казочки! — прохали вони.

— Про трьох сестер та про калинову сопілочку, — додавала Одарка.

І Галя, примостившись біля їх на полу, почала казку:

— Був собі, жив собі дід та баба і було в їх три дочки і щонайменшу Галею звали...

— Галею? Як тебе? — перехоплює хлопець.

— Еге, як мене... От і пішли вони одного разу влітку по ягоди. То ті сестри рвуть та їдять, а Галя рве та в глечик кладе, каже: — понесу додому татові й мамусі...

— Так, як ти, — знову каже хлопець. — І ти так: нарвеш ягід і нам приносиш. А ягоди такі солодкі!

— Ну, цить же, не перепиняй!.. То ті сестри й кажуть: — Як ми додому вернемось? У неї скільки ягід, а в нас нема. Давай уб'ємо її, а ягоди заберемо... — розказувала Галя, а діти все слухали. Маленька Одарка підвелася трохи та, зіпершись щічкою на руку, дивилася замисленими очима на сестру, а Василько й собі притих і тільки, не відриваючи очей від сестри, пильно, жадбно слухав, бо це така гарна казка!

— Он Галю вже вбито — бідна вона! — і в землю закопано. А на могилі калина виросла. А вівчар сопілку з калини вирізав, грає:

Ой, помалу-малу, вівчарику, грай,
Та не врази мого серденька вкрай:
Мене сестри зарубали,
Під кушиком поховали,
Ще й ногами притоптали...

Слухають діти, як Галя співає, а далі знов тихі слова з казки немов ллються одно за одним у чудовій дитячій вимові. Довго тягнеться казка, а там і друга. І потроху очі заплющуються, тихий сон оповива діти, і схиляється Одарчина голова на подушку поруч із братом, що заснув уже під Галине оповідання.

Поснули діти, навіть старий батько заснув.

Тільки Галя не спить — це маленьке худеньке дівчатко з карими оченятами, ця нова мама цим дітям. Вона тихо встає і йде насеред хати. Вона ще не молилася на ніч і зараз молитися буде. І стає дівчина навколішки, і тихо шепоче молитви, не розуміючи їх, калічачи слова, але ж без краю вірячи, каже їх. Ось вона проказала «отченаша», «богородицю». Більше вона не знає ні однієї молитви. Вона тепер так помолиться, сама від себе...

Білолиций місяць тихо плив високим небом, розливаючи своє срібне проміння. Плив і оглядав світ широкий, а оглядаючи, зазирнув у маленьку хатину, де маленьке дівчатко тихо шепотіло молитви, стоячи навколішках.

— Господи! Візьми мою маму до себе з холодної ями — нехай їй у тебе гарно буде! І мені дай, Господи, щоб робити навчилася, щоб замість мами стала братіковій й сестриці...

Глянув місяць на дівчатко і, зачудований у святому здивуванню, немов зупинився на небі, обливаючи пасмами свого сріблястого проміння маленьку дівчинку, що молилася серед хати. Чи бачив він, вічний без краю, коли-небудь таку дівчинку, чи чув таку молитву? Коли бачив і чув, то чи одніс же богові ту молитву, щоб він обітер сльози на схудалому обличчю? Хай же він і тепер віднесе її, цю молитву, туди, перед престіл довічному, та й положить йому до ніг, яко найчистіше й найсвятіше почування маленького дитячого серденька!..

А вона все молилась, у місячному світі стоячи, мов ясний неземний дух чистої любові. А потім, положивши три поклони, встала, підійшла до брата й до сестри, вгорнула їм ноги кожухом і сама лягла біля їх, накинувши на плечі свитину.

І довго стояв місяць зачудований, довго дививсь у вікно, ллючи небесний світ у хату, аж поки хмарка набігла й сховала його...

САМА. ЗОВСІМ САМА

Ея душа была из тех,
Которых жизнь — одно мгновенье...

Творец из лучшего эфира
Соткал живые струны их;
Оне не созданы для мира,
И мир был создан не для них.

Лермонтов.

I

Марина встала нарешті і замірилася йти. Уже втретє вона йти хоче, та втретє й зупиняється. Чого? Вона й сама не знає. Тільки якось так важко, що й на світ не дивилася б! Вона знала, що їй треба йти шукати роботи, бо нічого їсти, знала, а не йшла. Нічого їй тепер не хочеться, ані думати, ані робити... От якби заснути, заспокоїтися хоч трохи!

А їй справді їй треба було заспокоїтися, бо за ці останні два тижні вона чимало зазнала лиха й клопоту. Вона жила в наймах, а як уже зовсім занедужала мати, то довелось їй свою хазяйку кинути, щоб хвору доглядати. Скільки ночей безсонних, думок важких та гнітючих!.. І нічого не пособилося, вмрла мати.

Далі похорон, клопіт усякий, а над усім тим клопотом одна невідчепна думка: господи! що це?

Їй тільки шістнадцять років. Вона звикла жити з матір'ю, встаючи й лягаючи, думала, що ось є така людина, що турбується й піклується про неї, Марисю. Звісно, як батько вмер, а хвора мати не могла вже робити, то тільки Марися своїм заробітком годувала і себе, й матір. Та дівчина про це якось забувала. Мати стільки перше дбала про неї: де ступне Марися, то там уже й погляд материн та піклування любе. І здавалося дівчині, що мати — то та найвища сила, що має боронити її, життям її керуючи; і такою мати й тоді їй зосталася, як уже ні піклуватися, ні дбати ні про віщо сама не могла. І недужу матір Марися доглядаючи, вбачала в їй не людину хвору, немощну, а самє ту силу вищу, що без неї вона, Марися, не могла б і жити...

І тепер ця смерть! Не сподівалася цього дівчина, не могла й думати, щоб так сталося. І вона не вірила тому. Конаючи, силкувалася мати звести тремтячу руку, щоб поблагословити дочку, що припадала до неї; холодіючи, змагались уста вимовити це благословення і безсило тіпались, не можучи нічого сказати; рука впала, уста замовкли, погасли очі, у дочку втуплені, і, не заплющившись, застигали в довічному сні, — а Марися все не йняла віри і, цілуючи похолоділі материні руки, вона казала:

— Мамо, голубонько! Що вам? Погано?

Але мати вже не відмовила, не могла відмовити. І вже тоді, як не було ніякої надії, як смерть виразно поклала свою страшну похмуру ознаку на зсохлому змученому обличчю, — тільки тоді дівчина скрикнула страшним нелюдським криком та й упала, як мертва, додолу біля мертвої матері.

Тепер вона сама. Вона змарніла за цей час. Бліде обличчя ще побілішало, здавалося, аж світилося наскрізь під чорним волоссям. Очі, зовсім ще дитячі, але вже якоюсь таємною думкою повні, глибоко позападали, і над їми, біля правої брови, вже позначилася невеличка зморшка — перший слід муки...

Але сама вона цього не помічала, бо мало що могла й помічати. Їй здавалося, що вкупі з матір'ю вона положила в яму і своє власне серце. Вернувшись додому з похорону, мовчки й не роздягаючись вона впала на той ослін, де її мати вмерла, і певна була, що це останній день її життя був, що вона вже більше не встане, лягла, щоб умерти.

Та не вмерла. Два тижні вона мало коли й спала, і тепер сон ізміг її: вона заснула і проспала аж до другого півдня. То-

ді в голові в неї немов трохи вияснилось, почала розуміти своє становище. Побачила, що не вмерла і доводиться їй жити. Та як?

Марися мало знала город. Вона зросла на селі. Її батько був чоботар, мати заробляла на поденній, бо землі в їх не було. Жили вони вбого: село невеличке було і кожен звук латати чоботи сам, а купувати їх по ярмарках. То їй жити було не дуже добре. Сподіваючися більшого заробітку, продав батько хату, та їй переїхали вони до міста і жили тут більш уже як рік. Та тільки не дїждався того заробітку батько: сухоти вже давно потроху точили його, а він пособляв їм запиваючи іноді — то за малий час після переїзду він і вмер у городі.

Мати й Марина zostалися самотні в чужому великому місті. Марина жила в наймах і трохи заробляла. Мати тепер то по наймах жила, то на поденну ходила, а то вже прачкою стала. Але одна біда йде та й другу за собою веде, — так і Марисі склалося. Одного разу, застудившись мати на річці, лягла, та вже більше і не встала.

І Марина zostалася сама в чужому великому місті. Родичів не було. Сусіди, знайомі були, хоч не багато, та хіба вони замість матері можуть стати? Хіба вони пособити можуть? У самих у їх не гурт чого є... а в кого може й є, та...

А жити ж як? Які зароблені гроші були — усі вже потрачено. Зостався тільки п'ятак на півхліба. Вона тим жила два дні. Тепер треба шукати роботи. Де? Вона вже знала, що та хазяйка, в якій вона жила, вже іншу замісто неї взяла. Піти попроситися, може б прийняла знов... А як ні? Що тоді?

Вона вчора починала молитися, прохала помочі в бога. Та молитва не дала впокою. Як була на душі вага тяжка, так і zostалася. І дівчина несамохїть материні слова згадувала, ті, що вона ще малою чула: на землі тільки горе, а щастя на небі. Ох, як вона тепер добре ці слова розуміє!

Марина неначе прокинулася після важкого сну та їй згадала, що треба йти. Вона встала з оплону, напунулася великим товстим платком та їй вийшла з хати.

Хатка її була внизу, аж у землі. Марина пішла в темряві по вузьких хитлявих східцях, держачися за стїну, щоб не впасти. Дїйшовши до надвірних дверей, вона визирнула з їх та їй спинилася, вагаючися, чи йти, чи вернутися, бо серед двору побачила хазяїна, що в його мати світличку наймала. Він про щось із наймитом розмовляв, махав руками і видно було, що сердився. Гострі пронозуваті очі в його мов потопали за гладкими щоками, що так і лисніли від жиру. Тепер ті очі мов аж виплигували з-за щік. Товста міщанська постать у заяложено-

му пальті стояла саме на дорозі, але боком до Марини, і хазяїн ще її не бачив.

— Оце ж поприбирай мені швидше отут у дворі, та не гайсь довго,— казав він наймитові,— а тоді приходи до мене!

— Та хіба я барюся? Я й так он скільки вробив! — виправлявся наймит, оббиваючи мітлу об чобіт.

— Знаю вже, знаю тебе! Одріхуватися вмієш! Мерщій роби мені діло, а то треба обійти кватирантів, таких, що грошей не платять, то, може, кого й витурити доведеться.

— Добре! — відказав наймит,— я зараз.

І, скинувши на плече мітлу, пішов до роботи в другий кінець двору.

— Усі ви — зараз! Тільки гроші вмієте брати! — пробубонів йому навздогін хазяїн.

Марина стояла, прищулившись у сінях, боячись визирнути. Так це й до неї прийдуть, бо й вона вже другий місяць хазяїнові грошей не давала... А що як вижене? — промайнуло у неї в голові.

— Хоч би пробігти як-небудь, щоб не побачив! — подумала вона і визирнула в двір.

Хазяїна вже там не було. Марина швиденько перебігла через двір і опинилася на вулиці.

II

Надворі йшов дощ, хоч і невеликий — мов крізь сито сів. Але все небо облягло сірими хмарами і вішувало його надовго. На небі ані смужки ясної — скрізь простяглася сіра запона і ні в одному місці не розгорталася. Було холодно, і туман закривав мало не все, що можна бачити, тільки передні будинки ледве визначалися серед його хвиль. Усе велике місто здавалося безкраїм болотом.

Марина дужче загорнулась у свій платок і пішла, обминаючи невеличкі калюжки, боячись замочити свої ноги в драних черевиках. Вона не дивилася навкруги, не хотіла бачити цих величезних будинків — вони мов гнітили її, холодом од їх віяло на неї, бо вона зросла серед сільських привітних, хоч і вбогих, хаток, серед зелених лук, веселих садків та таємних лісів. Вона йшла скоро, поспішаючись. Насамперед хотіла вона піти до своєї хазяйки, що в неї робила, та попрохати, чи не візьме вона її знову. Вона жила не близько, і поки Марина дійшла туди, то тремтіла з холоду і ноги в неї були мокрі.

Увійшовши Марина в хату, зупинилась біля порогу. Хазяй-

ка була тут. Марині було ніяково, і вона не сподівалася добра, бо вже знала, що інша є замісто неї. Дівчина промовила несміливо:

— Добридень!

— Здорова! — відказала хазяйка, висока й худа, неласкава з поглядом. — А чого тобі?

— Я знову до вас... чи не взяли б до себе?.. — несміливо питала Марина.

— Оттак, голубко! На твоє місце в мене вже є. Хіба ж мені можна ждати? У мене робота не стоїть.

Марина мовчала.

— А твоя мати одужала? — спиталася хазяйка.

— Вмерли... — ледве прошепотіла дівчина.

— Вмерла? Ну, погано тобі.

Марина ще трохи постояла. Бачивши хазяйка, що вона не йде, додала:

— Хоч і не проси! Не прожену ж я другу через тебе!

Дівчина тихо повернулася до дверей.

Мабуть, горе дуже виразно глянуло з її обличчя, бо хазяйці стало жалко її, і вона промовила:

— Слухай! Он пані Луцькій, тій, що, знаєш, — на Коцарській вулиці живе, треба дівчини. Спитай піді!

Марина подякувала. Вона знала ту пані Луцьку, бо ця господиня посилала до неї Марину разів зо два.

Знову трусячися з холоду, вона побігла аж на той край міста, на Коцарську вулицю. Добре втомившись, знайшла вона чималий будинок з великим рундуком. Марина підійшла до його. Двері блищали від політури та від мідяних почишених ручок. Дівчині стало страшно.

— Чого я прийшла сюди? Хіба ж мене тут хто знає? Проженуть та й годі! А може й ні? Ох, якби то, господи!

Дівчина зітхнула і зважилася подзвонити. Потягла за дзвоник, підождала, нічого не чути. Вона вдруге дужче смикнула. Ще хвилину підождала, — ніхто не відчиняв.

— Я погано дзвоню, — дівчина подумала і смикнула з усієї сили. Дзвоник гучно дзенькнув за дверима, так гучно, що аж ізлякав її. Йй відразу схотілося втекти, але ж вона зупинилася і почувала ходу за дверима.

— Боже поможи! — подумала вона, чуючи, що їй уже не стає духу.

Двері відчинилися. Старий лакей, заспаний, кудлатий, виринув ізвідтіля. Мабуть, куняв, у передпокої сидючи, і оце тільки дзвоник збудив його.

— А чого тобі? — запитався він неласкаво.
— Пані Луцька дома? — ледве промовила Марина.
— А тобі нащо? — попитав лакей.
— Мені діло до їх є...
— Діло? — Лакей глянув на неї згорда раз і двічі і тоді сказав: — Кажі, яке діло: я доложу.
— Я хотіла б сама...
— Самій не можна! — сердито відказав лакей. — Скажи, я доложу, тоді може й звелять покликати.
— Я чула, що тут наймички треба...
— Ну?
— Так я... прийшла попитати... може б мене найняли...
— Еге! Он що! — погордливо промовив лакей, знов усю її оглядаючи. — Ну, таких вас багато! Не треба нам наймичок, а хоч і треба, дак і без тебе обійдеться.

І, не слухаючи більше, він грюкнув дверима перед дівчиною.

Марина ще постояла трохи, тихо зійшла з рундука і тихо, без ніякої мети, пішла вулицею.

— Так і далі буде... — думала вона. — Так!.. Ой, мамо! Нашо ви покинули мене?

Сльози бризнули в неї з очей і полилися цівкою. Не втирала й не спиняла їх, бо не мала сили. Стомлена, змучена, вона ще держалась, не падала досі, а тепер одразу мов погнулася під великою вагою від тяжкого лиха і плакала, гірко плакала всіма наболілими грудьми.

Ой, мамо! Нашо ви покинули мене!

Ламала свої худі рученята до болю і не чула, як болить, бо серце боліло дужче. Еге, воно так боліло, бідне серденько в молоденької дівчини, зоставшия саме, саме на всьому світі — без помочі, без розваги...

Чи довго так тяглося? Вона не знала. Очутилась аж тоді, як чийсь товстий голос гримнув біля неї:

— А ця чого тут стоїть?

Глянула й побачила біля себе високого здорового чоловіка — мабуть, двірника або що. Спершу не зрозуміла, де це вона і що з нею. Але чоловік удруге крикнув:

— Ну, якого ж чорта тут стоїш?

Тоді вже побачила, що стоїть біля чийхсь воріт.

Марина мовчки пішла далі, а навздогінці почувала:

— Усяка волоцюга тут тягається — так і дивись! Ну, народ!

Вона почувала, що обличчя в неї мов огнем зайнялося. Що ж

вона зробила, за що її так зневажають? І її, по-дитячому чистій, душі хотілося скрикнути:

— Ні, не лайте мене: я ж роботи шукала...

Але вона не скрикнула, тільки сльози до горла підкотилися ще дужче, і дівчина кинулася бігти вулицею.

Зупинившись Марина й огледівшись згодом, побачила, що була недалечко від своєї квартири.

Змучена, стомлена, вся трусячися з холоду, вернулася додому. Зранку не їла й крихти, але їй і не хотілося їсти. Поскидала з себе одягу, роззулась і впала на ліжко. Невимовна нудьга, нудьга з страшною самотності обняла її, і вона, стиснувши руки та зціпивши зуби, наче скам'яніла над однією, сто разів передуманою, думкою:

— Сама, зовсім сама!..

У неї тепер нічого не було в голові, тільки ця думка. Вона запанувала над нею, гнітила її ще дитячі молоді груди, морозила серце. Сама, зовсім сама!.. Без хліба, без роботи...

Безнадійність обнімала її — чорна, без просвітку...

Зупинившись на одній думці і не можучи її збутися, голова почала врешті туманіти, похмура низенька хатка з почорнілими брудними стінами закрутилася Марисі в очах, і дівчина чи то заснула, чи то непритомна стала...

III

Широкі, безкраї простори. Легке і м'яке повітря, все пройняте й облите сонячним промінням. Те повітря неначе ходить хвилями, переливається своєю ясною блакиттю. Землі не видно, зовсім не видно; тільки срібна блискуча смуга, — якась річка, — здаючись тоненькою ниточкою, простягається до величезного дзеркала — моря. А там, угорі, безкраї блакитні простори і якийсь неначе горн палає, лле течіями сліпучий світ — це веле-тень-сонце. І нічого більше, ні єдиної цятиночки, — все чисте й безкрає. А тиша яка: ні пташиного співу, ні людського голосу, ні єдиного шелесту — всюди велична тиша; вона й мертва, і наче в її повно якогось могутнього схованого життя — воно розли-лося в цих хвилях рухливого повітря.

Ні голосу, ні цятиночки...

Вона сама, сама бідна дівчинка Марися, маленька «мамина» Марися в цьому безкрайому одвічному просторі. Сама...

Вона лине вгору серед хвиль осяйних. Лине туди, аж на небо, звідкіля ллеться золоте проміння.

І їй легко, їй гарно, вона купається в повітрі, вона дише їм на всі маленькі груди, вона впивається їм.

Все вище й вище. Блискучий золотий горн поближчав... А це що?

Серед не рушеної ніколи тиші пролинув якийсь звук. От іще, ще... Нарізні звуки зливаються потроху в одну величну солодку мелодію. Це спів, божественний спів ллється відтіля, згори. Хто це співа?

Вище! Вище! Он заколихалися, захвилювали блакитні прозорі хвилі, он розлилися вони, розірвалися. А з-за їх вилинула чудова постать — одна, друга... Он їх багато: чистих і чудово вродливих, з широкими крилами, у блискучих легких шатах. Вони летять, побравши за руки, і співають ту чудову пісню.

Вони прилинули до неї, беруть її і несуть ще вище. Як високо!

Ох, яке ж золоте море, аж очі сліпить! Бідна Марися заплющує очі, знов розплющує і спершу нічого не бачить, окрім самого безкрайого золотого блискучого моря. Це сонце?

Вже очі потроху звикають до цього світу. Вже вона бачить...

Високий осяйний престіл серед того моря. Коло його навкруги такі, як і ти, блискучі і вродливі янголи з крилами. А далі скільки людей — і всі до одного в білих ясних шатах. Вони стоять перед престолом і дивляться туди, вгору.

А що ж там, угорі? Хто там на тому престолі? Марися хоче звести очі, глянути і ніяк не зважиться. Немов сила яка не дає глянути. Тоді лине відтіля чудовий святий голос:

— Дівчино, підійди сюди і глянь!

І вона глянула. Боже! Хто це? Це не янгол такий, як он ті, що сидять округи; це не людина. Це краса сама чудова, це святість сама. Хто це? Вона його десь бачила, бачила це обличчя з невеличкою розділеною борідкою, — тільки воно було стомлене, змучене, а тепер сяє божим сяйвом. І голос цей немов чула десь...

— Прийди до мене ти, труждающаяся і обремененная, і я заспокою тебе!

Ох! згадала ж, згадала цей голос і обличчя згадала! Це ж він, це ж той єдиний учитель, це Христос, за неї розп'ятий!

І вона падає перед їм, припадає губами до його святих, гвіздками пробитих, ніг.

Устає Христос, підніма її з долу і бере за руку, і приведе до якоїсь жінки й каже:

— Ти не хотіла жити без матері, і я взяв тебе до неї.

Глянула дівчина на жінку, — аж це вона, справді вона, її

люба мама. І вже не мертва, не бліда — ні, гарна і блискуча у своїх білих шатах.

Кидається дівчатко до неї: Мамо! Голубко!..

Де це вона? Похмурі чорні стіни, чорна задимлена стеля над нею. Де це вона? Може, в труні лежить? А мама ж де?

— Мамо! — ще раз скрикнула Марися і зовсім прокинулася.

Вона була на своєму ліжкові у своїй темній похмурій хаточці.

Так це вона знову на землі? І то все тільки снилося? І небо, і Христос, і мама? Ой, нащо ж тільки снилося? Чому не навсправжки те все було, чому вона з мамою не зосталася?

Вона схопилася з ліжка та й упала зараз же назад. Тільки тепер вона почула, що всі кістки в неї болять, а голова палає, мов хоче розкочитися з болю. Це вона хвора.

Марися знову лягла і почала думати, з чого б це вона занедужала? Спершу ніяк не могла пригадати, а далі згадала, що вся змекла сьогодні вранці. Це ж вона застудилася. А що ж тепер буде, як занедужа? Грошей нема, — що його їсти?

Їсти? Її тепер зовсім не хотілося їсти. Отак вона й не їсти-ме... та й умре, тут, у цій хаті-домовині, з хвороби та з голоду — одинака й забута... Умре, як мати.

Ой ні, не дурно їй цей сон снився! Це не сон снився, а то справді мати її до себе кликати приходила. І добре, — вона з нею буде.

І Марися вже не лякалася своєї хвороби. Так краще буде.

Тільки в голову пече і так болить, так болить!.. Хоч би ще заснути, — може б ізнову такий сон приснився.

— Кажеш, що дома вже вона? — мов над нею хто крикнув товстим голосом.

— Еге, давно прийшла.

Хто це в неї в хаті говоре? Вона підвелася й озирнулася, — нема нікого.

Двері відчинилися, і в хату ввійшов господар, а за їм наймит.

— Еге, ось і вона! — почав господар. — Що ж це ви, панно, в квартирі живете, а грошей не платите вже другий місяць?

Марися ледве підвелась і сіла:

— Подождіть хоч кілька день: одужаю, то віддам.

— Подождіть! Чули вже це! Ти ждеш, а вона живе-живе, а тоді пурх! та й полетіла! Хіба їй худобу перевозити? — дві ганчірки! А гроші пропадають!

— Та будьте вже ласкаві, подождіть! Бачите ж, я зовсім хвора!..

І, не всидівши більше, впала й ухопилася руками за голову.

— Хвора! А мені що, що хвора?—невгавав господар.—Мені скільки хоч лежи хвора, а гроші віддай!

Далі, бачивши він, що з Марисею тепер уже справді нічого не вдіє, промовив:

— Ну, та вже добре! Щоб післязавтрього мені гроші були, а то я не подивлюсь, що хвора, а візьму та й викидаю! Гляди ж!..

І, озирнувши ще раз убогу хату, промовив: «голота!» та й вийшов, а слідком за їм наймит.

IV

Марисине бажання не справдилося: вона не вмерла. У неї була велика пропасниця. Але тепер, після того сну, певна була, що скоро вмере.

То не сон був — то мама по мене приходила! — думала дівчина; і розпалена хворобою ще трохи дитяча голова вірила цьому.

Вона бажала вмерти, а смерть не йшла. Дівчина тільки мучилася — то горіла, то мерзла, страшенно схудла, бо пропасниця не давала їй нічого їсти.

Хазяїн, мабуть, ждав, поки одужає, і не приходив з неї гроші правити. Не вигонено її з хати, та що з того? Без помочі, сама лежала вона, змучена хворобою. Часом, як дуже вже пекло, їй невимовно хотілося пити, але вона не здужала встати й набрати в дворі води. З смагою на губах, дівчина кидалася по ліжку, мучачись палючими муками. І серед тих мук їй примара за примарою в'являлася, знову вона свою матір бачила і чула, як вона кликала її до себе. Дівчину обнімала туга безмірна, і вона кричала:

— Мамо! Мамо! Коли ж я буду з вами?

Вже третього дня, дотягшись до вікна, вона побачила в дворі дівчину шевцеву (жив швець у дворі). Покликала її й попрохала забігати хоч інколи до неї та приносити води.

П'ятого дня Марисі полегшало. Вона встала опівдня. З'ївши шматочок хліба, вийшла з хати, щоб хоч дихнути вільніше. Та на лихо, побачивши господар, що вона вже ходить, знову присіквся:

— Або сьогодні до вечора гроші, або геть під три чорти!

Марися нічого не відказала господареві. Однаково їй тепер було, чи він її вижене, чи ні. Вона-бо певна була, що їй не довго жити,—незабаром покине вона цей світ. Ця думка не виходила

їй з голови. Чому вона так думає,— того Марися й сама не сказала б, а тільки вірила чогось, що не житиме, а до матері піде. Як саме це зробиться — того вона досі не знала і здумати того не могла.

Трохи згодом, сама не знаючи як, Марися опинилася на вулиці. Вийшла мов непритомна. Тоді вже тільки помітила, як за ворітьми її вітер холодом обняв. Здригнулася дівчина й озирнулася:

— Куди це я йду? І чого? Треба назад вернутися.

Спилилася була, але ж у хату не вернулася, хоч і нездужала, хоч і трусилася з холоду. Йй так хотілося кудись піти, втекти з своєї хати похмурої, як льох, з тієї хати, що в їй стільки горя вона зазнала, що в їй так ізганьблено її. Вона пішла. А куди ж іти? Може, знову піти роботи пошукати? Та де ж її знайдеш?

Роботи! А нащо ж його й роботи шукати? Хіба вона думає жити, чи що? Тільки хоч би швидше, щоб не мучитися так!

— Дівчино, дівчино! Гей, чепурушко! — хтось голосно погукнув за нею.

Озирнулася: якийсь чоловік, ремісник, мабуть, уже підпилий, точучись, наздогнав її.

— Ну-ну, чепурушечко, не тікай, ходім удвох!..

І він зовсім близько підійшов до дівчини, простягаючи до неї руки. Марися полохливо поступилася назад, кажучи:

— Чого вам, дядьку, треба?

— Чого? — белькотав п'яний. — Хіба ж ти дурна? Не лякайсь мене, моя кралечко! Я ж тебе люблю, ходімо зо мною! Я за гроші, я не дурно!.. І вип'ємо!..

П'яний хотів її обняти. Марися вирвалася й побігла. П'яний зупинився, похнюпивши голову. Тоді глянув услід дівчині і загомонів, бачачи, що вона тікає:

— Тікаєш? Ну й тікай, трясця твоєму родові! Обійдемося без вас!.. Мало хіба вас таких тут валасається? Великі цяці! За п'ятака всіх куплю! А то, бач, утекла, запишалася!.. Та в мене грошей стільки, що я й не подивлюсь на яку-небудь!.. Хіба кращих нема?.. Ах ти!..

Тут уже лайка посипалася.

Дівчині стисло груди...

— Та ось уже за кого мене вважають! Ні, годі вже!.. А то ще й справді такою зробишся. Тільки ж як це зробити? як?

Вона бігла далі, не зупиняючись, з однією думкою: як?

Голосний свист, гучне гудіння вдарило їй у вуха. Вона зупинилася і глянула. Темна низка вагонів бігла по колії. Здавалося, то змії,— такий як у казках,— простягся, звивається, шиплячи.

виригаючи дим. Марися спинилася й огляділася: не помічаючи сама того, вона зайшла аж до вокзалу.

І зненацька їй у голову вдарила думка...

— Ось як! Тепер знаю! — прошепотіла дівчина.

V

Еге, тепер Марися знала, що їй треба робити. Тепер вона думала, якби це краще зробити. Тут народ метушиться сюди й туди. Треба вийти за місто — це недалеко — і підождати другого поїзда.

Дівчина так і зробила. За півгодини вона вже сиділа за містом на горбочку, біля колії.

Сиділа й думала.

Вона спокійна була. В її молодому серці на цю хвилину зовсім погасло бажання жити. Їй навіть гарно було думати про те, що трохи згодом уже ніхто ніколи не зможе ображувати, не зможе мучити її, і вона побачить свою маму. Про смерть саму вона не думала: вона вже раз наважилася, що кине́ться під поїзд, і більше про це не згадувала.

Навкруги був невеличкий гайок. Осінь уже поклала на його свою важку руку. Жовте листя, тремтячи й коливаючись у повітрі, тихо раз по раз сідало на землю, вкриваючи її пишним золотим накриттям. На землі вже лежав товстий і м'який шар такого листя. Падаючи з дерева і лягаючи на його, нове листя тихо і якимось таємно шелестіло. Де це й коли Марися чула, як листя отак саме шелестіло?

Згадала! Це тоді діялось, як ще вона маленькою дівчинкою була, як ще вони на селі жили. Це саме восени й було. Вона одна-однісінька йшла густим лісом, йшла без стежки, навмання, а золоте листя падало й шелестіло, як і тепер шелестить. І так, як тепер, вона йшла шукати іншого, небесного життя, так і там вона шукала неба, хоч їй і не хотілося тоді вмирати. Але мати їй часто розказувала про рай, про те, що на землі горе, а на небі довічне щастя,— і шестилітній дівчинці схотілося на небо. І вона пішла туди, де небо торкається до землі,— там мусили бути сходи на небо, і це було за лісом. Довго вона блукала, поки додому вернулася...

І як тепер усе це згадалося їй добре: і ліс великий, і як вона йшла тим лісом, продираючися поміж кущами; і як вона, після довгої блуканини, втомившись, спіткнулася на товстий дубовий корінь і впала. І так їй навіть той корінь виразно в'явився, що

вона неначе знову перелинула туди, в ті дитячі літа... Якби вона тоді знайшла небо!

Господи! Як довго дождити! Чи скоро цей поїзд? Вона встала й почала виглядати його.

— А я ж не замкнула своєї хати!—зненацька згадалося їй.— Як хто вбереться! Піти замкнути!

— Чудна я! Адже ж мені зараз умирати.

Вмирати! А що тоді буде, як вона вмре? Поїзд одріже їй голову, тіло знайдуть, привезуть у поліцію, мабуть, хазяїнові оповістять. Вилає він її за те, що гроші його пропали. І їй сором стало, що вона хазяїна одурила.

Марися знову сіла на землю, і думки знов її опанували. Тепер їй згадувалася мати така, яка вона, вмираючи, була: жовта, худа, з погаслими очима... Але дівчина більш не плакала по їй, тільки думала:

— Я скоро побачу її...

Чого ж це машини нема? Чого вона забарилася?

Ще минуло скількись часу... Сонце вже сіло за гаєм. Останнє проміння позолотило деревам верховіття й погасло. Йї— воно навіки погасло!...

Зовсім уже смеркалося. Усе навкруги в сіру темряву загорнулося. Тільки дерева мріють перед очима чорними стовбурами. Вгорі на небі темносіро, ані єдиної зіроньки. Ох, як сумно на землі! Хоч би швидше, швидше!..

А ось таки й він — свистить! Вона встала і тихо пішла до колії. Тоді згадала, що їй ще треба помолитися. Повернувшись до схід сонця, стала навколішки і вдарила поклін.

— Господи! Прийми мене! Мамо, до вас іду!

Ще раз припала до землі, потім перехрестилась і пішла до колії. Біля неї зупинилась і глянула в той бік, звідки машина бігла. Ось і вона. Вже зовсім темно і поїзда самого не видно,— тільки два ліхтарі, як два пекельні ока, зяють у темряві.

Марися скинула з себе хустку, ще раз перехрестилась, стала навколішки й прихилилася до рейки. Вона положила до неї шию, а сама лягла на землю. Ух, як страшно гуде колія і земля труситься!..

А поїзд усе ближчає, та ближчає, пекельні очі все ясніше, та ясніше пронизують темряву. Чи скоро ж?

Ще хвилинка.

Ось уже чути, як бряжчать ланцюги між вагонами, ось уже колеса видно. Пекельні очі зробились великі, палають.

Зараз, зараз!

Господи! Та що ж це вона робить? Це ж смерть! Їй ще хочеться жити. А це — смерть! Геть відціля, а то ось!..

І вона хотіла кинутись назад.

Але щось притисло їй шию до рейки, щось різонуло страшним болем — і годі!..

Вона вже нічого не бачить, нічого не чує... Тільки тепла кров з безголового трупа оббризкує колеса поїздові, а той біжить далі, закривавлений!..

Марися «пішла до мами»...

1885 р.

БЕЗ ХЛІБА

I

Край села стояла хата поганенька, а в їй жив селянин із жінкою та з дитиною — хлопчик був невеличкий, недавнечко народився. Вже третій рік був, як вони побралися, — з чужого села він її взяв, — а все ніяк не могли збитися на хазяйство. У їх тільки й було худоби, що теличка, — купили її горішню весну, — та й та недавно здохла. А хоч би й не здохла, то все ж годувати нічим було б. Як усе недороди, то й самим їсти нічого — не то що теличці. Поплакала Горпина за теличкою, так хіба з того pomoжеться?

На весну зовсім у селянина не стало хліба. Тижнів зо три позичками жили, а тепер уже хто його знає, як і жити — ніхто й позичати не став, усякий каже:

— Що я тобі позичатиму? У мене в самого, може, діти голод-

ні сидять, а тобі давай, давай, а назад і не сподівайся. Ти вже он у всього села напозичавсь. Тут сам за мішок хліба, може, хтойзна-що віддав би!

Раяла жінка Петрові до пана піти, найнятися. Пішов на сусідній хутір — не взяли: і так багато, кажуть, наймитів. До другого пана пішов, так той глянув, що в Петра одежа — лата на латі, подумав, що гольтіпака, пройдисвіт якийсь, — не схотів і говорити.

— Геть! — каже, — багато вас тут ходить таких!..

Зовсім не знав Петро, що й робити. У кого коняка була, так хоч возити панські дрова з лісу наймалися, а йому й того не можна.

Одного ранку встала Горпина вдосвіта. Дитина ще спала. Молодиця почала тихесенько біля печі поратися, а Петра послала дров урубати. Порається, а сама думає:

— Якби цей тиждень так-сяк перебутися, а там, може, поміг би господь, то поїхала б до батька в Сироватку: може б вони хоч з мішечок дали. Лихо без коня: то сіла б, поїхала, та й годі; а тепер, поки-то випрохаєш у кума того коня!

Відчинилися двері. Петро вніс дрова, додолу кидає.

— Та не грюкай-бо так, дитину збудиш! — каже Горпина.

Розтопила молодиця в печі, постановила горщики. Тоді підійшла до діжки з борошном, глянула:

— Петре, а Петре!

— Га?

— А що ми оце робитимем?

— Як?

— Борошна тільки на раз, та й то хлібини на дві.

Помовчав Петро, далі каже:

— Що ж його зробиш? Я вже й сам не знаю...

— Хіба ще піти попрохати?..

— Та до кого ж іти, коли у всіх напозичалися так, що ніхто вже не дає?

Горпина й сама це добре знала. Змовкли обое. Прокинулась дитина в колісці, молодиця взяла її на руки, почала годувати. Воно вхопилося голодне, та й кинуло: молока нема. Тільки ще дужче заплакало. Каже Горпина:

— Хоч би вже самі, та оцієї дитини не було, а то тільки дивисься, як воно мучиться: сама голодна й воно голодне щодня, бо молока нема.

Петрові самому дитячий плач мов ножем серце краєв. Так хіба жалем поможеш?

— Знаєш що, Петре? Піди попрохай старосту — може, він з гамазеїв дасть?..

Мовчить Петро, а дитина все плаче, усе мов ножем серце крає. Устав Петро, каже:

— А піду! Не здихати ж із голоду!

Узяв шапку, ще постояв, подумав, а далі й пішов мовчки. Він знав, що староста не може сам дати, а все ж пішов, щоб хоч не чути, як дитина плакатиме.

— А може й дасть? — думає, — хто його знає?.. Треба попросити добре. Шкода, що на чвертку ратушним нема.

Прийшов Петро в ратушу, увійшов, перехрестився: «Здорові, з середою!» сказав і став біля порогу. Староста в кутку за столом сидів, а писар з шахи папери виймав, по столу розкладаючи. Більше нікого в ратуші нема, тільки Петро та їх двоє. І збирається все Петро сказати, та ніяк не зможе. Думає: «А як скаже — ні, не дам?» І як подума про це, подума, що тоді в його дома і жінка, й дитина голодні сидітимуть, так дух йому перехопить, і не вимовить він нічого, тільки стоїть біля порогу та шапку драну в руках мнє. Бачивши староста, що йому чогось треба, а нічого не каже він, став сам питатися:

— А чого тобі, Петре?

Підійшов Петро ближче, вклонився.

— До вашої милості, — каже.

— Ну?

— Не положіть гніва, прийшов оце до вас... От уже третій день, мало що й ївши, сидимо... Сьогодні й крихти в роті не було і борошна нема:..

— Ну, то що?

— Не положіть гніва... Я вже всюди прохав, так хто ж його позичить, як у самого, може, нема?.. Так я оце... чи не дозволили б з гамазеїв хоч мішечок дати?..

Глянув на його староста та й засміявся.

— Ге, хлопче! Цього ми не можемо своєю волею зробити, на це дозвіл од началства треба.

— Од управи земської, розумієш? — каже писар.

— Та воно так, — каже Петро. — Та чи не можна б як-небудь там, хоч трошки?..

— Та й чудний же ти який, чоловіче! Ти ж чуєш, що ні, ніяк не можна.

Постояв Петро, помовчав, та й каже:

— Та може воно так, і без управи?.. Хоч небагато...

— Та тобі ж кажуть, чи ні? Позакладало тобі? — визвірився писар.

А Петро все стоїть, не йде. Він і сам не розумів, чого ще він ждав. Тільки як же його йти без нічого? Дома ж і картоплю вже затого поїдять!.. Хіба ще раз спитатися?

— Та я віддав би скоро, ось тільки б заробив, так і віддав би...

Писар зовсім розсердився:

— Та кажуть же тобі, що ні! Що тобі, сто разів казати? Хоч ти йому коляку на голові теши, а він усе — дай та дай! Ну, люди!..

Пішов Петро з ратуші.

II

Забавила Горпина дитину, положила, — сама з останнього борошна спекла дві перепічки, борщу та картоплі зварила. Порається, а сама думає:

— Сьогодні так-сяк перебудемся, та й завтра... Як дадуть Петрові, то може й до батька не треба буде їхати. Ні, хоч і дадуть, а все ж на сівбу немає, — їхати не минеться.

Повиймала молодиця перепічки, хату вимела та й сіла прядти. У самої прядива не було цього року — сіяти не було де, так чуже брала від повісма. Усе за тиждень яких дві сороківки заробить, а то й копу.

— Копу заробиш за тиждень, а на карбованця з'їси, — думає Горпина, нитку викручуючи.

Коли чує, рипнули сінешні двері.

— Мабуть, Петро, — думає молодиця: — чи несе ж хоч що-небудь?..

Справді Петро. Увійшов мовчки, сів на лаві, нічого й не каже. Позирнула Горпина на його і відразу вгадала, що дурно він ходив.

— Петре, — каже, — нічого не дали?

— Кажуть, що без панів земських не можна... — понуро відказав Петро.

Мовчать обоє. Петро, похнюпивши голову, сидить сумний-сумний. А Горпина схилилась на прядку і не пряде вже. Глянув на неї Петро, — така вона змучена, зовсім змарніла. Жалко йому стало її. Підійшов до неї, обняв, та й каже:

— Годі, голубко моя, годі! Не журись...

Підняла очі Горпина, а в очах сльози.

— Ми то перетерпимо, — каже, — а дитина як? Яково їй терпіти?

Та й заплакала Горпина тихо... Згодом озвалася знову:

— Та вже ж така, мабуть, наша доля. Як бог pomoже, то й перетерпимо.

То розважити жінку хотів Петро, а тепер чує, як у самого на серці все важче та важче стає. А як сказала вона, що терпіти треба, то й не вдержався:

— Та доки ж його терпіти? — аж скрикнув. — Уже ж і так, здається, дня не минає, щоб не терпіли!

— Та вже ж, мабуть, так бог дав! — знову каже Горпина. Петро насупився.

— Та хіба ж ми вже такі грішні, хіба ж немає вже й грішніших од нас, що таке лихо ми терпимо?

Нічого не сказала Горпина, замовк і Петро похмурений. Мовчить, а думи снуються в голові:

— Хіба ж то правда? За віщо ж ми мусимо з голоду вмирати? Староста не дав, а як сам, то хіба не бере відтіля ж? Торік же вкрав четверть ячменю... Вони крастимуть наше добро, а ти з голоду вмирай і дитина нехай умирає!

Та й обняла Петра злість; така злість у його в серці заворушилася відразу на старосту, що й не сказати.

— Він у достатках, — Петро думає, — та ще й краде, а я голоний, то що мені робити?

Й хтойзна-що зробив би він старості, так запалилося. Схопився похмурий з місця, пішов з хати. По двору блукає, а думки не кида:

— Не вмирати ж із голоду! Мое ж добро, не чие там, бо й я ж туди зсипав, а тепер, як мені їсти нічого, так дати не можна! Ну, так я ж у вас не прохатиму! Я й сам без вас візьму!

І скільки він не думав, то все одно в голові стоїть: «візьму!»

— Не чуже ж я візьму, а своє. Коли не дають самі, треба крадькома брати.

І так він потроху до тієї думки звик, що зовсім не лякавсь її. Спершу йому здавалось аж страшно, як він про це думав, а тепер і дарма, — звик. І як звик, і не став цього зовсім боятись, тоді наважився зробити так, як надумав.

— Піду, дірку в гамазеї продовбаю та й наточу! — думає Петро.

Тільки як про це Горпині сказати? Він знав добре, що вона зроду того не схоче. Він знав, що хоч як її вмовляй, а на це не підмовиш. А що ж його більше робити? Він бачив округи себе лихо, а не міг тому лихові запобігти. Бачив, що й люди не хотіли йому поміч дати. Он староста краде, а йому так не дав у позику! Усюди неправда!.. І тепер йому не здавалося гріхом

украсти. А все-таки боявся казати про це Горпині, бо почувався, що він не по правді робить.

А Горпина стала помічати, що з Петром робиться недобре щось. Все похмурий та смутний ходить. Почне вона питатися, нічого не каже, або: «Та так... Щось голова болить». Іноді ж гляне понуро так на неї та й одмовить: «А з чого ж його веселому бути?»

Бачила молодиця, що не такий став Петро, а запобігти лихові не знала чим, тільки журилася ще дужче.

А тим часом хліба вже не було, картоплю всю поїли, затого вже зовсім нічого їсти буде. До батька не довелось Горпині поїхати — коня ніхто не дав, а пішки хіба ж легко сорок верстов до Сироватки пройти, та ще й з дитиною. А покинути дома її не можна: і так ледве жива тією краплею молока, а як покинути, тоді й зовсім хтозна-що буде.

Бачить усе те Петро і знову сам собі каже: «Візьму! Не здихати ж, як собаці! Хай Горпина що хоче каже».

Одного разу лежить він уночі з жінкою на полу, не спить-ся йому, бо думки не дають. Та й думає він: «А що, як Горпині зараз скажу?»

Але не сказав, тільки ще дужче почав з одного боку на другий перевертатися.

— Чого ти, Петре?

— Нічого, — каже.

Стала вже дрімати Горпина, коли чує, кличе Петро:

— Горпино!

— Га?

— Знаєш що...

— Ну?

Став Петро, знову боїться казати.

— Та я нічого... Я хотів спитати, чи є у нас вода в хаті? Пити хочу.

— Та в діжці ж...

Устав Петро, наче воду пішов пити, а в самого думка: «Сказати? Та вже ж од неї не сховаєшся — чи тепер, чи тоді, а казати доведеться».

Прийшов, знову ліг біля жінки, вкрився.

— Горпино, що ж далі робитимем?

Нічого не каже молодиця: вона вже всі думки передумала, та нічого не вигадала. Тоді Петро почав, занюкуючись:

— А я... я... Знаєш, що я думаю?

— Що?

Та й знову Петро зупинивсь, далі відразу заговорив швидко, неначе поспішається:

— Не здихати ж із голоду!.. Ім нічого — он і староста: сам гроші громадські краде, а нам хліба шматка не дає. Хіба ж нема й нашого там? Хай! Панькаться з їми, чи що? Хіба вони розуміють? Узяти та наточити з гамазеї!..

— Бог з тобою, Петре! Що ти кажеш?

Аж розсердився Петро:

— А що ж, із голоду,— каже,— вмирати?

— Гріх, Петре! На те божа воля!.. Бог так дав... А чужого не руш!

— Гріх! А з голоду вмирати — як? Хіба я своєю волею йду?

— Дак що, Петре,— перетерпіти треба... Не ходи!..

Страшно відразу стало Горпині. Пригорнула вона чоловіка.

— Петре, годі! Бог pomoже... Підеш сам до батька, вони дадуть... А те покинь, зовсім покинь! Гріх!

То вагався хоч трохи Петро, а тепер, як стала Горпина вмовляти, знову піднялась у його на людей злість, так і клекоче в грудях.

— Піду,— говорить,— не кажи мені нічого,— піду!

III

День поминув, ніч насунула. Діждався Петро півночі, одягся, узяв з собою три мішки й свердел та й пішов до гамазеїв.

Ніч була темна. Петро перейшов свій город, вийшов на вигін. На душі в його якось спокійно було. Він уже раз наважився зробити це діло і більше не думав про те, яке воно. «Піду та й украду», думав він, і йому не здавалося, що він погано робить, бо він просто забув про це, неначе б то про це й думати не було чого. Спокійно та сміливо йшов, нічого не лякаючись.

Ось вигін кінчається, щось зачорніло здалека. «Гамазеї», подумав Петро.— «У сторожа гамазинника вже не світиться,— будуть повні три мішки».

Легкою ходою пішов далі. Уже недалеко! Тільки, що це? Голосно, дзвінко відгукнувся у повітрі крик. Мабуть, сич. Знову кричить, «нявка» — ні, це сова. І відразу страшно Петрові стало. Щось перехопило дух, серце застукало в грудях. Він зупинився, став прислухатись. За спиною аж морозом сипнуло.

— Піймають, піймають! Злодій!..

І знов одразу наче снігом обсипало. То сміливий був і спокійний, а тепер усе те зникло. Він увесь тремтів.

— Йти, чи не йти? — думав він. — А як піймають?

Він знову почав прислухатися. Але навкруги всюди було так тихо, що він міг чути, як у його в грудях колотилося серце.

— Може вернутися?.. А завтра знову будемо без хліба!.. Ні вже — піду!

І він тихо-тихо почав прокрадатися до гамазеїв; підійшов до їх, ще раз озирнувся округи. В темряві нічого не видно. Тоді поліз під будівлю. Щороку зсипавши зерно у засіки, знав, з якого вони боку. Обережно підліз він до того місця, ліг горілиць. Тоді наставив свердло, почав вертіти. Сухе дерево трохи затріщало. Петро зупинивсь, прислухаючись. Далі знов почав робити. Свердло глибше та глибше влазило в дерево — незабаром і дірка буде. Петро з усієї сили натиснув на свердло, лежачи на спині.

— Агов! Семене! Е, стонадцять кіп!..

Петро здригнувся. Хто це? Сторож? Серце колихнулось у грудях, а далі немов застигло — Петро слухав. Холодний піт виступив у його на лобі. Він так і закам'янів, піднявши руки вгору до свердла. Знову чути:

— Семене! Семене!.. А, щоб тобі! Ну, я й сам, хіба мені що? Не вмю заспівати?.. Стонадцять!.. Гей!..

Ой там за байраком
Танцювала риба з раком...

П'яну пісню чути було біля самої гамазеї. І як хтось іде, чути.

Та гей: танцювала риба з раком,
А цибуля...

— Тю на твого батька!.. Чого сюди? Ні, я сюди не хочу, до дому піду!

Гей, а цибуля з часником,
А дівчина з козаком!

П'яний пішов. Голос і хода затихли. Петро не ворушивсь. Він затримав духа й ждав. Ось уже нікого не чути. Він ще прислухавсь. Ні, нема нікого. Тоді останнім натиском він довертів дірку. Налапав мішок, підставив, витяг свердло. Зерно сипнуло. Трусячись, як у пропасниці, Петро понасипав усі три мішки. Гамазеї були низько при землі, то не можна було повні понасипати. Одначе, що тепер робити? Покинути дірку незатулену — зерно витече на землю, завтра побачать, знайдуть. Треба заткнути. І

чого це він не взяв затички? Петро затулив дірку однією рукою, а другою почав шукати трави на затичку. Трава не росла під гамазеями. Згадав, що в його є хустка. Знайшов її, так-сяк заткнув дірку. Тоді витяг один клунок з-під гамазеї, став і думає:

— Додому нести? Ні, то дуже довго буде. Попереношу на могилу, нехай там перележать, поки що.

Могила була за селом, на цьому ж вигоні, там, де колись границя йшла, а тепер тільки вал зостався високий. Поспішаючись, одніс Петро один клунок. Ті два клунки були менші, він забрав їх одразу. Усі три він заховав на могилі в бур'яні. Хотів був додому йти, та знову про дірку згадав. Треба взяти кращу затичку, а то хустка коли б не випала. Він тихо пройшов до чийогось тину, виламав цурпалок і пішов знову до гамазеїв. Підліз уп'ять, обережно витяг хустку й заткнув дірку дерев'яною затичкою. Цурпалок саме прийшовсь і міцно стримів у дірці. Петро спробував — добре. Мабуть, додолу трохи зерна розсипалося. Він помацки позагортав його землею.

Вернувся додому, увійшов у хату.

— Горпино!

Нічого не чути. Мабуть, спить. Ліг він на піл, не роззуваючись, тільки свиту скинув.

— Горпино, ти спиш?

— Ну?

— Я заховав на могилі...

— Про мене де хоч ховай, а я тобі у допомі не буду!

Замовк Петро.

IV

Нікому й на думку не впало, щоб можна було вкрасти хліб із замкненої гамазеї. Та й крадіжка була невеличка, то не дуже й помітна. Бачачи Петро, що ніде нічого про крадіжку не чути, переніс жито додому. Та його стало не надовго. Уп'ять хоч знову красти йди. Та тільки тут трошки пособила доля. У сусіднього пана Петро впрохавсь у найми. Став він жити в пана, тільки почувати додому ходив. Дома злидні зосталися злиднями, але й за те хвалити бога, що хоч голодні не сиділи. А про крадіжку й досі не чуть було нічого. Петро заспокоївся.

Отже ні, не заспокоївся... Він давно вже згубив свій спокій, давно його не стало, аж із тієї темної ночі, як він під гамазеями був. І не крадіжка стала його мучити, ні! Про неї він спершу й не думав. Тільки ж Горпина мов не та до його стала. Зникли ті

розмови ширі та ласкаві, — тепер вона з чоловіком іноді й слова не промовить за день — сумна-сумна ходить. Далі й у найми пішов Петро, став тільки ввечері жінку бачити — не побачилося. Все мовчить. То щоночі Петро ходив, а то вже тільки двічі, тричі на тиждень, бо знає, що дома не привітають, не загомонять, що дома ще тяжче на серці буде. Він не докоряв жінці: його самого вже починала гризти згадка про те діло. Удень, серед невгавної роботи, ще не так було тяжко — забувалося; а в ті ночі, що він то в пана, то дома ночував, у ті похмурі ночі не було йому спокою. Бо загинуло його щастя, може, навіки загинуло. А воно ж було колись, те щастя, було навіть і тоді, як голод їх мучив. А тепер усе зникло. Тільки груди пече, так пече... «Хоч би кара, та не така. Хоч би налаяла мене, хоч би докоряла, а то мовчить, нічого не каже, а як билина сохне».

Це було в неділю ввечері. Петро сидів дома біля столу, а Горпина, на полу сидючи, дитину колихала. Каганець потроху блимав, і при його світлі жінка здавалася ще більше змученою, ніж удень. Обличчя змарніло, очі позападали, і якась мука світилась у їх у той час, як вона їх піднімала від колиски. Жаль стиснув серце Петрові. Устав він, підійшов, сів біля неї.

— Горпино!

Вона мовчки підняла на його смутні очі.

— Горпино! Доки ми будемо так мучитися?..

У його порвався голос; щось стиснуло, мов кліщами, горло. А вона все мовчала. Ледве переміг себе Петро, знову почав:

— Обоє ми гинемо... Уся душа перемучилась... Скажи мені, що ти маєш на думці, скажи, бо доки ж так жити?..

Вона знов глянула на його своїми позападалими очима і тихо спустила їх додолу. І Петрові здалося, що той погляд досяг йому аж у серце і як ножем ризонував його.

— А що я тобі скажу? — почала вона тихо. — Адже ти сам знаєш... Я казала — не роби... Коли ж не сила моя... я любила тебе, а ти злодієм зробишся.

— Нехай і так, — говорить Петро, — але ж ти знаєш, я не тим це зробив, що... ти знаєш, що не можна було цього не зробити...

— Я знаю, — тихо відповіла Горпина. — Усе те я знаю... Але що ж я з собою зроблю, коли я не можу, коли мені несила до того звикнути. Краще б я з голоду вмерла, ніж це сталося!

Вона все нижче й нижче до колиски нахилилась.

— Яке тепер життя буде?.. Не життя, а мука... Чи ждала ж я того, чи сподівалася!

І вона тяжко заридала, припавши до колиски і б'ючись голо-

вою об її бильця. Злякана дитина прокинулася і собі заплакала. А Горпина мов не чула її. Довго ховала свою муку і ось тепер та мука сльозами вибухнула. Тільки ж не пособили ті сльози, не винесли лиха з душі...

Ще більший сум обняв Петра. За останній тиждень він перемучився так, що й пізнати його не можна було. Дума по думі минали в Петровій голові, все чорні, непривітні думи. Раз, серед ночі, у його промайнуло в голові: признатися? В острог замкнуть... Там з злодіями, з розбійниками... А хіба він сам не злодій? Ну й нехай у пута закують, поведуть... А син? А Горпина? Що тоді з сином буде?

— Що! А тепер хіба краще? Тепер мені жінка — не жінка, наче й дитина — не моя дитина... Гірше не буде, та хоч Горпині може полегшає, як мене не бачитиме.

І що більше він думав про це, то все дужче хотілося йому все розказати, крикнути: — Це я вкрав!

І в його обертом ішла голова. Він ходив зовсім як несамотий, і його позападали очі іноді так страшно блищали, що Горпина часом лякалась його.

І ось настав час, наважився він. Це було в неділю. Строк у пана він уже вибув і жив дома. Він устав рано і мовчки почав справлятися біля хазяйства.

— Хіба все сказати їй? — думав він.— Ні, якось страшно. Нехай довідається сама, як уже зроблено буде.

І він вештався на дворі, не ввіходив у хату, бо йому тяжко було бачити жінку. Так-сяк перебувся до обід. По обіді одягсь, глянув на Горпину і знову подумав: «Сказати?..» Вона мовчки поралась біля печі і не дивилась на його. Він одвернувся, перехрестивсь і пішов з хати.

Горпину здивував Петро тим, що йдучи помоливсь. Але вона не зупинила його: їй тяжко було з ним розмовляти. Вона й тепер любила його, і тим-то ще тяжче їй на серці було тоді, як вона пригадувала, що її чоловік — злодій.

Петро тихо йшов до волості. Його перестривали люди, а він і не бачив їх,— так опанували його думки. А проте він був якось надзвичайно спокійний. Саме так, як тоді, коли він ішов красти, саме так і тепер якийсь дивний спокій обняв його.

Але ж як побачив коло волості громаду, серце заколотилося йому в грудях. Як він скаже перед громадою? Хіба підждати, поки розійдуться, та сказати самому старості?

Тим часом він наближався до громади. Він і сам не пам'ятав, як протовпився проміж людей аж до рундука. На рундуці стояв писар, шось читав. Петро став ждати. Писарів голос відбивавсь

у вухах, але ж слів зрозуміти Петро не міг. Та він і не силкувався прислухатись до їх. Голова йому палала.

Що це? Громада загвалтувала — це писар дочитав. Уже час. Він зняв шапку й почав:

— Люди добрі!..

Громада трохи вшухла.

— Петро щось каже, слухайте!

— Та чого там йому треба?

— Та слухайте вже, що чоловік каже!

Петрові перехопило дух, він ледве дихав.

— Люди добрі! Простіть мене, бо я злодій! Я вкрав з гамазеї...

І те промовивши, він упав до ніг громаді.

.....

Громада ледве зрозуміла, за віщо Петро зве себе злодієм, бо нікому й на думку не впало, що з гамазеї вкрадено. Писар звелів був арештувати Петра, та громада не дала:

— Це наше добро, наш і суд,— гукнули люди.

Але громада нічого не зробила Петрові. Він набрав три повних мішки хліба й одвіз у гамазеї. І немов удруге на світ народився тоді. Громада не розумом, а якось серцем почула, як Петро міг дійти до такого діла, і ніхто більше не згадував про його. Сам Петро потроху заспокоївся. І Горпина знов стала його Горпиною, такою, як і перше була... І стали вони знову жити, як жили...

1884 р.

ХАТА

Ц

и ти оглух, чи який тебе біс знає?! Кажуть тобі — суддів клич!

— Та 'дже кликав... що ж їм зробиш, коли не йдуть? Могорич запивають!

— Могорич, кажеш? Який могорич? З кого?

Те кажучи, пан волосний писар аж підскочив.

Поки старий, приглухуватий дід Опанас, волосний сторож, збереться відмовити цьому панові писареві, дозвольте мені сказати про нього трошки.

Пан писар був на зріст високий, навіть надто високий, тим жінка його мусила щоразу набирати сірого черкасіну йому на чинарку аж на аршин більше, ніж набирано усім іншим людям, і це завсігди чинило їй превеликий жаль. На широких плечах у пана писаря була довжелезна шия, а на ній чимала голова. Най-

видніший на цій голові був ніс: він стримів мало не на все обличчя. Ніс був вельми червоний, навіть подекуди синій — мабуть, це з превеликої прихильності писаревої до тих могоричів, що про них він так палко зараз питавсь у сторожа. Усім іншим його обличчя було зовсім звичайне, таке, як і в усяких людеї, і «особливих приміт» не було ніяких, хіба що перо стирчало з-за писаревого вуха. Звали писаря Хома Григорович, і був він вельми розумний і знаючий писар, і це він і доводив щодня «мужикам», беручи з них «гривеники», копишники, мішечки зерна і всього іншого, що мусило даватися йому за його писарські премудрощі, назвище від рокової плати.

— Могорич? З кого могорич? За що могорич? — знову гримнув пан писар на сторожа.

— Та хіба ж я знаю, за що? Там і Василь Трохимович з ними.

— Василь Трохимович? Ах же вони такі-сякі! Бач, я йому все зробив, чисто все зробив, і приговор написав, а він суддів покликав, а мене й забув! Ні! стривай! Я піду...

І розгніваний пан писар ухопив шапку і хотів був уже бігти, коли це його зупинив чоловік невеличкий, товстенький, виголений, з підстриженими вусами, з масними, але пронозуватими очима, у суконній чистенькій чинарці. Це був Семен Олексійович Цупченко, сільський крамар і шинкар. Він ухопив писаря за рукав і промовив:

— Хомо Григоровичу! Та хай йому, тому могоричеві! Та я вам, аби тільки справу виграти, я вам утрьох більше могоричу поставлю! А суддів ще рано кликати, бо я ще не все вам про діло розказав.

— Та ні, та як же це? Мене не покликати! — лютував писар, пориваючись йти.

— Ні вже, Хомо Григоровичу, ви вже не йдіть, дослухайте мого діла,—прохав Цупченко, не випускаючи писаревого рукава.

— Ні вже, Семене Олексійовичу, ви мене пустіть! А то як же це: без мене могорич! — невгавав писар.

— Та, Хомо Григоровичу, та ви послухайте: зараз після суду я вас до себе, а в мене, знаєте і очищена, і наливочка, і все таке!.. — спокушав Семен Олексійович.

Од згадки про «наливочку, очищену і все таке» трохи пом'якшало серце в Хоми Григоровича, і він сів, але не міг одразу заспокоїтись.

— Та це спасибі вам за вашу ласку,— казав він,— спасибі! Тільки ж і Василь Трохимович!.. і судді!.. Ну, добре!.. Я змовчу, тільки я їм колись це згадаю!

— Так ось доложу вам,— знову почав перепинену розмову

Цупченко,— я й позичив гроші, тридцять і п'ять рублів, Шоломіві, а він мені розписку видав, що «по першому востребованію», а коли ні, то його хата — моя буде. Тепер же він умер, дітей нема, удова сама зосталася. То чи можна мені з удови гроші виправити?

— Чому не можна? Аби розписка. Є вона у вас? — питався писар.

Цупченко розстібнув чинарку, витяг і дав писареві заялозену й пом'яту чвертку паперу. Писар уткнув у неї носа і забубонів: «18... даю сию розписку... по першому востребованію уплатить. В случае неуплаты, принадлежащее мне недвижимое имущество... остается в пользу его, Цупченка»...

— Гм... гм... Це ще як Лойко писарем був, то цю розписку писано? — спитав писар, прочитавши.

— Еге ж.

— Гм... гм... Тут, бачите, не указано — хату, а «принадлежащее мне имущество» — ось що.

— Та хіба ж хата не імушество?

— Звісно — імушество. Тільки тут, бачите, «принадлежащее мне». А всьому селу звісно, що Шоломій у прийми до Новаків пристав, то хата не його, а жінчина виходить.

— Та воно... адже вона йому жінка була, то хіба не одвіча вона за нього.

— Ні. Та й хіба ви не знаєте наших? Зараз закричать: приймак, приймак,— не його хата!

— Гм... Знаєте що, Хомо Григоровичу? Моя вже дяка буде...

— Так, дяка... Що там дяка!.. Тут, бачите, діло таке... уголовне, коли що... Та й хіба я не знаю? Тридцять п'ять рублів! Горілочки-матіночки все набор, а тоді й тридцять п'ять рублів...

— Тошно, було й так... А все ж і своїх грошей хоч трохи дав! Ну, та що там казати, — синенька вже вам, а вже про могорич, то що й казати: чого схочете — все буде!

— Синенька... гм... То це вам хата за тридцять п'ять рублів буде (а хата така, що двісті рублів стоїть), а мені...

— А проценти ж, Хомо Григоровичу, а проценти? Ну, та вже хай дві троячки, так? — І Цупченко витяг з кишені калитку.

— Гм... Звісно — проценти... Тільки ж і діло таке, що...

— Та ось і дві троячки! — промовив Цупченко, кладучи на стіл шість рублів.

— Так... — одмовив писар, якимось надзвичайно швидко присуваючи до себе гроші та ховаючи їх у кишеню. — Тільки-ж подумайте, Семене Олексійовичу, як же його у приговорі написати незаконне рішення....

— Та хіба не можна написати так, щоб воно по закону було? А в мене ячмінь цього року непоганий — я б мішечок...

— Гм... Воно як два, так і краще б... Та ще в мене кабан...— рахував писар.

— Та буде й кабанові, і два мішечки буде!

— Судді йдуть! — гукнув дід Опанас, вернувшись.— І Шоломіюку ведуть.

* * *

Трое суддів уже сиділо на лаві, а біля них за столом, з паперами і навіть із «Сводом законів», і сам писар, як уведено у волость Шоломіюку. То була ще не стара, років може тридцять п'ять жінка, але вже зістарена горем, недостатками та працею. Обличчя змучене, немов злякане, руки тремтять. Вона тихо й не сміливо ввійшла в хату, вклонилась і промовила, зупинившись біля порогу:

— Здорові були, з вівторком!

— Здорова, бабо, здорова! — гукнув один, уже трохи підпильний суддя.— Тут діло до тебе є!

— Що ж там?

— А ось позов на тебе є. Позивають тебе.

— Хто ж мене позиває? — тихо спиталася жінка.

— А ось,— промовив писар,— Семен Олексійович!

Семен Олексійович устав із лави.

— Так... Ну, Семене Олексійовичу, розкажіть нам, до чого ваше діло,— попрохав його один суддя.

Семен Олексійович кахикнув, випростався трохи й почав:

— Та ось, діло таке, що не слід би й турбувати вас, господа судді, та що ж, як люди не правдою, а кривдою живуть. Як ще живий був чоловік оцієї жінки, Микола Шоломій, то позичив він у мене грошей тридцять і п'ять рублів. І розписка ось єсть... А тепер діло таке виходить, що й сам не віддав — так і вмер — і ось жінка його не віддає.

— Ось розписка,— промовив писар, даючи суддям папір,— розписка справедлива й законна.

Суддя взяв розписку, покрутив її в руках і положив знову на стіл.

— Як же, тітко? Позичала ти — чи хоч твій чоловік — у Семена Олексійовича гроші? — спитав один суддя.

— І помилуйте, і пожалуйте, люди добрі,— почала Шоломіюка, вклоняючися суддям.— Не знаю я, чи позичав він гроші, чи

ні, бо я того не бачила... А ви самі знаєте, яке моє життя було: тільки й знала, що з шинку виглядала. І в нього ж, у Семена Олексійовича, тоді й шинк був, то, може, він там п'яний і позичав та й пропив десять разів.

— А розписка? — запитав суддя.

— То що, що розписка? Я її не писала і не знаю, й не бачила.

— Як не знаєш? Адже твій чоловік її дав, а ти не знаєш? — гримнув писар.

— Не знаю, Хомо Григоровичу, не знаю! — знов уклоняється жінка.

Судді й собі не знали, що казати. Цупченко, знову кахикнувши, промовив:

— Господа судді! Дозвольте сказати! Ось вона, жінка ця, каже, що не знає, що, може, чоловік пропив ті гроші. Господа судді! Адже вона мужня жона, то як же ж вона не знає й не одвічає за свого чоловіка, мужа свого? І знову каже — пропив. Ну, то хіба що, що пропив?

— Та бачите, як п'єш набор, то воно потім усе якось удвоє доводиться платити... — почав був один суддя, чухаючись у потилиці, але ж Цупченко не взяв того на увагу і казав далі:

— Ну, то що хіба, що пропив? Це до мене всякий п'яниця зайде, гроші візьме, проп'є та й нема на нього суду? Я не як-будь, у мене розписка є. Ось дозвольте, господа судді, розписку прочитати.

— Читайте, Хомо Григоровичу! — промовили судді.

Писар витяг з кишені хустку, голосно висякався, потім вишлявся, знову висякався й почав читати. Усі слухали мовчки й видко було, що, oprіче писаря та Цупченка, ніхто нічого не розуміє.

— Бачиш? — промовив до Шоломійки писар, дочитавши розписку — ось сказано: усім імуством одвічаю. Розумієш? Тридцять і п'ять рублів мусиш заплатити, або імуство яке єсть — сиріч хату — віддати.

— Хату? — промовила з острахом жінка. — Та'джеж моя хата, не чоловікова. Аджеж він у прийми пристав, і це мого батька з діда й прадіда хата була, — то й тепер моя, а не його. І оце я своє добро віддаватиму за те, що він пиячив?

— Еч! Яка велеречива та премудра! — промовив писар, перебивляючи жінку. — Сказано тобі: жінка ти йому, то й одвічаєш за нього.

— Та воно справді, — обізвався один суддя, — воно справді всякому звісно, що хата з діда й прадіда Новаків була, а не Шоломійв. То це щось не виходить...

— Як не виходить? Що не виходить? — визвірився писар.— Новаків хата!.. Новаків хата!.. Ну, то що з того для діла виходить, що Новаків хата?

— Та бачите, щось воно не теє!.. — почав був суддя.

— Не теє? Що не теє! — розпалився писар, підскакуючи на своєму стільці.— Що не теє?

— Та бачите ж: Шоломій позичив, з Шоломія було й правити, а чого ж тепер на бідну жінку нападатися? — боронив Шоломійку суддя.

— Іменно так, як оце ви кажете: хіба я знала, хіба я відала, де і як він позичав? А хата моя, з батька, з діда й прадіда моя.

— Ти вже мовчи, коли тебе не питають! — гримнув на неї писар.— Якове Івановичу! Петре Васильовичу! Григорію Семеновичу! — вдався він до суддів.— Ось слухайте, що я казатиму. Вона каже: Новаків хата. Добре! Адже вона пішла заміж за Шоломія, Шоломієвою жінкою стала?

— Так.

— А в законіві зображено,— ось у законі,— казав писар, стукаючи рукою по «Своду», — зображено, що жона єсть, то єсть сказати, рабиня мужа,— і що все, що її було, те його стало, єдина бо плоть і дух єдиний, а потому і добро все єдине, для обох єдине повинно бути. І понеже муж єсть хазяїн і голова дому і єдиний властитель, то тепер уже виходить, що коли ця жінка, за Шоломія пішла заміж, то не її вже хата, а Шоломієва, чоловікова, стала...

— Та чоловіка ж мого нема... — почала була жінка, але писар грізно на неї глянув і казав далі:

— Хата чоловікова стала. І як чоловік умер, то жінка, стало быть, тільки володіє чоловіковим добром і того ради усі, які єсть, довги і позички і притензії всякі — з цього добра повинні зиськуватися й правитися. От який закон! — додав писар, утираючи хусткою спітнілого від довгої промови лоба.

Судді мовчали. Бачачи те, Цупченко промовив:

— Розсудіть уже, будьте ласкаві, господа судді, мене з нею: нехай або гроші вертає, або імуством одвіча. Розсудіть по правді,— моя вже дяка й могорич буде...

— Та це звісно... — промовив один суддя.— А тільки якось я не второпаю, як оце так, що хата її була, а це відразу не її зробилася?

— Як не второпаєте? Як не второпаєте? — підскочив писар.— Я ж вам кажу: понеже і в писанії, і в законі стоїть: муж і жона єдина плоть єсть і жона своєму мужові у всьому коритися повинна, а муж єдиний голова і властитель усьому дому, то того ради

це вже не її хата, а Шоломієва, чоловікова, стала, і жінка, володіючи чоловіковим добром, мусить його довги сплачувати.

— Розсудить, господа судді,— знов почав Цупченко,— моя вже дяка буде...

— І помилуйте, і пожалуйте, люди добрі! Нічим я тут не винна,— прохала жінка.

— Та глядіть лиш, Хомо Григоровичу, чи так? — спитавсь один суддя у писаря.

— Так, так! Іменно так і закон ізображаєть, і писаніє глаголеть,— одмовив той.

Судді ще помовчали.

— Що ж ти? Згоджуєшся заплатити? — запитався нарешті один з них у Шоломійки.

— Не можу я і ні з чого мені платити,— відмовила вона.

— Так ось же чуєш — хату, кажуть, тоді в тебе відберуть, бо в розписці, бач, як там казано... усім, каже мучеством, чи що, одвічаю...

— «В случае неуплаты, принадлежащее мне имущество остается в пользу его, Цупченка»,— вичитав з розписки писар.

— Чуєш, тітко, що написано? — спитавсь один суддя.

— Та хіба ж я знаю, що там написано, що воно й до чого? Ми люди темні. А хата наша, Новакова, споконвіку.

— Якове Івановичу! Петре Васильовичу! Григорію Семеновичу! — загомонів писар.— Ну, що тут з якою-будь бабою дурною базікати? Тут чоловік статечний, Семен Олексійович, ось каже — не те, що баба ця,— та й розписка єсть.

— Та треба ж і її розпитати... — одказав Григорій Семенович по-писаревому, а по-простому — дядько Грицько.

— Та що тут розпитувати! — сварився писар.— Що тут розпитувати! Адже єсть вам розписка,— ну, треба писати приговор.

— Підождіть, Хомо Григоровичу! А що, як ми не по правді зробимо? А що, як, може, треба такого приговора написати, щоб цих грошей вона Семенові Олексійовичу не віддавала? — не покидав свого дядько Грицько.

— Як не віддавала? Як це такий приговор? — розпитувався писар.— Та ви знаєте, що це ви кажете? Та ви знаєте, що з цього буде? Коли такого приговора постановите, щоб грошей не віддавать, то раз те, що «присутствіє» його одмінить — оце раз (писар загнув палець), а друге те, що тоді Семен Олексійович може на суддів пожалітися за лицепріятство, сиріч — неправедне, задля своєї вигоди, рішення... А ви знаєте, що за таке лицепріятство по закону слідує, знаєте?

— Та де ж нам знати? Ми люди не вчені, законів не знаємо...

— То ж то, що не знаєте! За це вас самих під суд, у рещтанські роти віддадуть — он як! Та я й писати такого вашого приговору не хочу! А то ще й сам за написання одвічатиму. — І писар устав і пішов геть, а за ним Цупченко.

— Що його тут робить? — чухаючи потилицю, питавсь Яків Іванович.

— Та чуєте ж, каже, що коли такий приговор, щоб не платити, так і писати не хоче, бо й за писання, бач, кара, — відмовив Петро Васильович.

— Це рахуба!.. І жінки шкода... То може б ти, Параско, заплатила грішми; а то ж чуєш, хату відсудить, — казав Яків Іванович Шоломіяці.

— Боже мій! Та з чого ж я буду платити і де я тих грошей візьму? У мене ж і їсти іноді нічого! — жалілася жінка.

— І хто його зна, що й казати?.. — бідкався знов Яків Іванович.

— А на мою думку, так усе це не по правді! Усе це Хома крутить. Хата не Шоломієва і плати за неї нема ніякої, — промовив дядько Грицько.

— І як там не по правді?! Каже тобі писар — не можна ніяк більше, ну й треба так писати, щоб Цупченкові хату, — озвався Петро Васильович.

— А правду де ж ти сховав? — спитався дядько Грицько.

— Жінки ж жалко... Так чуєш же — й кара, каже, за лицедірство, чи як він там говорить, велика. У рещтанські роти, чуєш... — лякався Яків Іванович.

— Ну, а вже що писар цей, то не збреше; вже коли скаже, що не одмінять приговору, то й зроду не одмінять — от скільки вже разів так було. Ну, а вже як сказав, що зламають присуд у «присутствії», то вже того і сподівайсь, так і буде. Хіба то давно було, як Ониська Шупуваленка за такий приговор присутствіє з суддів скинуло, та ще й самого за малим під суд не віддало? Он як! — казав Петро Васильович.

— А тепер, бач, каже, що не те що відмінять, а за лицедірство ще й рещтанські роти, чуєш, будуть! — обізвався Яків Іванович. — І жінки шкода, і хто його знає, що й робити? — міркував він.

— Та вже, мабуть, треба так, як писар казав, писати, — радив знову Петро Васильович.

— Ні, не так... ні... — казав дядько Грицько. — Не по правді буде!

Шоломіяка, що увесь той час стояла мовчки, упала тепер суддям у ноги.

— Ой, помилуйте ж і пожалійте ж! Куди ж я подінуся, як із хати мене виженуть? Чи мені під тинном, як собаці голодній, здихати? Мое ж добро, батьківщина моя! — ридала бідолашна жінка.

— Оце так!.. — насупилися судді. — Ну, вже й здиряця цей Цупченко — хату послідню відніма. Ну, вже й чоловік!

Тільки Петро Васильович мовчав.

— Та чи не можна б як-небудь її визволити?

— Чуеш же — лицемірство...

— Якове Йвановичу! Петре Васильовичу! Григорію Семеновичу! — гукнув писар з другої хати.

— А що? — спитали судді.

— Та ось ідіть сюди, щось казати маю.

Судді пішли.

* * *

Згодом трохи і судді, і писар, і Цупченко сиділи в шинку, в кімнаті за столом. Тільки Параска Шоломієва зосталась у волості дожидати суддів. Цупченко, з пляшкою в руках, частував по ряду кожного, припрохуючи й приказуючи. На столі була закуска — чехона й хліб. Усі пили й їли. Спорожнили одну півкварти, приніс Цупченко другу. Після другої судді були вже зовсім п'яні. Тоді Цупченко почав розмову про діло.

— Так як же, господа судді? — загомонів він. — Як буде діло?

Судді не зараз одмовили. Перший озвався дядько Грицько:

— А що ж, Семене Олексійовичу, діло таке: помиріться ви з нею, поладнайте. Не по правді бо й ваше діло.

Дядько Грицько, підпивши, став сміливіший.

— Як же ж, господа судді, не по правді?! — бідкався Цупченко. — За віщо ж мої гроші пропадатимуть?

— Що там казати: не по правді?! — гукнув Петро Васильович. — Як там не по правді?! Адже розписка єсть. А чоловік нам могорич поставив!

— Що могорич? Могорич — дурниця! Я могорич так: чому не випити з чоловіком, коли трапляється? Коли звик пити — пий! Я сам не пив спершу, а тепер ось уже четвертий рік суддею — навчився пити. І п'ю... Могорич що!.. — казав зовсім уже сп'янілий дядько Грицько.

— Ну, а що ж — дурно могорич питимеш? — сікався Петро Васильович.

— Не те!.. А я не хочу, щоб не по правді.

— Та що там багато балакати,— викушайте ще чарочку на добре здоров'я! — припрохував Цупченко, частуючи дядька Грицька горілкою.

— Чарку? — я чарку вип'ю... А тільки не по правді...

— Семене Олексійовичу,— стиха сіпнув трохи згодом писар Цупченка,— годі вже частувати, а то вони й до волості не дійдуть,— тепер вони саме на порі...

І справді, дядько Грицько та Яків Іванович були на порі — вони вже навдаку¹ чи розуміли, де вони і що роблять. Тільки Петро Васильович ще невгавав і розпинався за Цупченка.

— Ну, треба у волость — діло кінчати! — устав писар.

Але він мусив сказати це ще двічі, поки судді зрозуміли його. Так-сяк вибралися з шинку, прийшли у волость. Там писар вислав на який час Шоломійку геть, а сам скоренько надряпав «присуд», — звісно такий, якого треба було Цупченкові.

— Ну, Петре Васильовичу, Якове Івановичу, Григорію Семеновичу, печаті треба прикласти, давайте!

— Я зараз! — гукнув Петро Васильович.

Яків Іванович мовчки витяг з кишені печать.

Витяг печать і дядько Грицько, силкуючись вимовити:

— І я дам, тільки не по правді... Ви так робіть, щоб по правді було...

— Та по правді зробимо,— казав писар, беручи печаті, напалюючи їх на свічці і притискаючи до присуду.

Як ізроблено все, покликано Шоломійку і прочитано їй присуд. Бідна жінка тільки плакала, слухаючи його, і нічого не могла вже казати. А судді вже не розуміли ні того, що писар читав, ні сліз її.

II

Параска Шоломієва живе тепер сама одинока. Дітей бог не дав вихохати: один хлопчик був, та й той умер, як поминув йому дев'ятий рік. Чоловік теж недавнечко вмер; навіть роду ніякого близького не зосталося—усі повмирали. Сумне й одиноке життя...

А колись же не так воно жилося.

Сім'я її заможна була: колись старий батько по чотири лавриці у Крим по сіль водив, хазяйство чимале було, хата гарна, велика. У батька тільки двоє дітей було: вона, Параска, та син, од неї аж на п'ять років старший. Любили їх обох старі дуже й

¹ Навдаку — навряд.

нічого їм не жаліли. Братові було вже вісімнадцять років, як він умер, з Криму йдучи. І з того часу батько покинув чумацтво — не міг більше й згадувати про його — раз тільки сказав:

— З'їло воно в мене сина.

Та більше вже й не поминав.

Зосталася Параска у сім'ї одиначкою, і тепер уся любов батькова та материна на неї повернулася — жила, як у раї, дівчина: тільки того не мала, чого бажати на думку не спадало. Мати тільки й жила нею, а батько хоч і журився, що синів нема і нікому буде батькового добра доглянути, а все ж тільки й утіхи було в його, що вона. Ще тільки косу почала заплітати, а вже мати підійде було до неї й дивиться довго, замислена, та й скаже потім:

— Ой, доню моя люба! Красно ти цвітеш, та доведеться нам розлучитися, може, пробийголові якому віддати тебе!

А батько, якщо нагодиться на той час у хаті, то так, прикро неначе, промовить:

— Згадала про те, що колись там ще буде! Що то жінота!

А в самого в очах сльоза замружіє...

А потім і заміж Параска пішла.

Сусіда в їх був, удовин син, двір із двором жили. Не в своїй жили хаті, у чужій, бо ахтові були і своєї хати не мали. Парубок гарний, чепурний, та на лихо хазяйства в його зовсім не було: батько п'яниця був, то нічого синові не покинув. То Микола (так звали його) все більше по наймах у місті жив і заробляв потроху — тим себе й матір, поки жива була, на світі держав. Ну, а то трапилось одного разу так, що не було де найнятися і жив він дома. Двір з двором, садок з садком жила з їм Параска, часто доводилося стріватися, то й спізналися вони. І любила ж його Параска дуже, — за личко вродливе, за чорнії брови та за речі ласкаві. Одно тільки лякало її — пив іноді Микола. Стала йому казати:

— Миколо, покинь пити — не буде з того добра!

— Що ж мені — за свої гроші та й не випити? На чорта ж і заробляти!

А трохи згодом роздумався, каже:

— Правду ти, Параско, мені раяла: не буду пити, а то й батько твій не віддасть тебе за мене.

І справді, поки був у селі, то не пив. А як бував у місті, то там не розминався з чаркою, та про те ніхто не знав — ні Параска, ні батько її.

Рік вони кохалися. Микола на той час і в місті не жив, а в свого ж таки селянина найнявся. Поминув рік, каже він Парасці:

— Доки будемо так по садках ховатися? Треба мені хазяїном бути. Пришлю я старостів до тебе.

І прислав незабаром.

Вагалися Парасчині батько й мати, та й не трохи. Вагалися тим, що не хотілось їм, статечним господарям, свою єдиначку-дитину за безхазяйка давати; вагалися й тим, що раніше трохи негарна слава про Миколу була, хоч тепер він і був доладним парубком. Та як розпиталася мати в дочки, і як призналася вона їй, що любить Миколу,— не схотіли старі на перешкоді рідній дитині стати,— подавала Параска рушники старостам.

Тільки все боявся батько.

— Гляди,— каже було Миколі,— віддаю я тобі Параску — не понехтуй моєї дитини! І худоба вся, яку я надбав,— ваша ж вона буде, як умру, можна хазяїном бути, гляди!

А Микола на те:

— Бог з вами, тату! Та я не знаю, як за вас господи молити!

Прийняли зятя до себе в прийми. І поки батько й мати живі були, то гарно було Парасці жити. Хоч і здавалося їй іноді, що Микола немов щось не такий до неї зробився, що менше вже він до неї душею прихильється, та мовчала.

— То мені тільки здається так,— думала.

А нічого собі хазяїн Микола вдався, а найбільше до батька вміє підлеститися. Так він коло його впадає, так йому догоджає, що вже далі й нікуди...

Умер батько, умерла мати, стали самі жити на батьковому добрі. І відколи почали самі жити, почала Параска горя зазнавати — спершу потроху, а далі й повну випила того лиха...

Як умер батько, зараз почав Микола пити, покинув коло хазяїства впадати. Казала йому про це Параска — спершу він мовчав усе, неначе сором було йому. Та так недовго було. Одного разу все вирнуло на поверх. Прийшов він п'яний. Параска щось і скажи йому про це. Як визвіриться він:

— Хіба я не хазяїн у своєму добрі? Все моє, усьому я один хазяїн — схочу пропити, то й проп'ю. Досить я гнувся та плазував перед твоїм батьком — тепер моя воля! На чорта ж я й брав тебе!

Зрозуміла тепер усе бідолашна жінка, та пізно тільки...

І пішло пияцтво, ледарство,— батьківщина як за водою йшла. Часом неначе б то й схаменеться Микола, мовби коло хазяїства заходиться — звісно, сором мужикові, та ще й заможному, купований хліб їсти, а своє поле неоране кидати,— ну й посіє він так, аби на харч, а там знову... І тоді ні сльози Парасчині, ні благання її, ні докори — не пособляло нічого. Спершу тільки

лайку вона від нього чула, а потім і бити почав. І почалося це з того саме часу, як з удовою-солдаткою він спізнався. Тоді вже всього натерпілась Параска, всього зазнала...

І тяглися так дні за днями, тижні за тижнями. Проминав так один рік і другий, і третій. Од хазяйства зосталася сама хата, а з Параски — викоханої чепурної батькової дочки — недочасно зістарена лайкою, бійкою, тяжкою працею та недостатками жінка...

* * *

Параска Шоломієва вернулася з волості додому, мов не при собі маючись. Лихо, що несподівано впало їй на голову, зламало, придавило бідну жінку, взяло в неї всю силу. Вона тільки й могла розуміти одно, що її виганяють з власної хати, віднімають останній притулок, останнє добро. І ця думка так опанувала її, що вона нічого не могла робити, нікуди не могла піти і все думала про це. Забігла була до неї сусідка Мотря, хотіла розпитатися, розважити, та нічого не почувала від неї, тільки одно:

— Пропала я!

Але поминуло кілька день — з волості не приходять, її не займають. Перша щочасна думка про те, що ось-ось її виженуть з хати, відмінилася на іншу:

— А може, вони зглянуться на мої гіркі сльози, на моє вбозтво — може, не займатимуть мене.

Так думала вона, і надія потроху оживала в її побитому, наболілому серці. Йй хотілося впевнитися в цьому, і вона кілька разів замірялася піти до Цупченка або до писаря, щоб розпитатися. Але ж мов якась невідома сила не пускала її, мов віщувало їй щось, що як піде вона, то доброго від них не почує.

— Нехай,— сказала вона собі.— Житиму мовчки — може, якось обійдеться.

І вона не йшла і ні з ким не хотіла говорити про хату, а жила тільки надією, що все буде як треба.

Минув третій тиждень, мінає четвертий. Параска трохи чи не певна вже, що зостанеться в своїй хаті.

— То вони, мабуть, тільки полякали мене, а далі бачать, що я не хилюся, то й кинули.

Тақ вона думає і заспокоюється тією думкою, починає навіть хату лагодити на зиму — вікна обмазує, щоб не так холодно було, тощо.

Бідна! Вона не знає, що її ворог Цупченко тільки жде, щоб присудові волосного суду вийшов законний термін — один місяць!

Але вона незабаром довідалася про це...

Одного дня вона тільки пообідала й почала вимітати хату, коли чує — у дворі загавкав собака. Параска визирнула у вікно: у двір увійшов писар, а за ним Цупченко й староста. Віник випав їй із рук, і, вся тремтячи й збліднувши, стояла вона посеред хати.

Брязнула клямка, увійшли гості в сіни. Параска чує писарів голос, він каже:

— Ну, Семене Олексійовичу, ось ви і в своїй хаті!

Одчиняються двері, ось уже в хаті гості — всі троє; староста «при знакові».

— Здорові були, — каже староста, — з вівторком!

Але Параска не може відмовити й тільки мовчки дивиться на гостей та труситься.

— Приймай, бабо, гостей у хату, а хоч не гостей, а хазяїна! — гукнув писар і додав потім, повертаючися до Цупченка:

— А непогана хатка, Семене Олексійовичу! Йй-бо!

— А за свої гроші — не дурно припала, — відмовив той, обглядаючи хату навкруги.

— Ну, бабо, — знову почав писар, — час-пора тобі, кажу я, хазяїна в його хату пускати. Чуєш?

— Якого хазяїна? — ледве змогла промовити Параска.

— Як-то — якого? Еге, та чи ти, дурна, й досі не знаєш? Адже строк рішення вийшов — місяць. Ти у «присутствіє» не подавала — значить, хата тепер не твоя, а Семена Олексійовича. Так закон каже.

— Іменно, як закон каже, по закону! — додав звичайненько Цупченко.

Так он воно що! Он чому її цей місяць не займано! А тепер, бач, строк вийшов...

— Чуєш же, бабо, — загомонів уже Цупченко, — до завтрього щоб вибралася відсіля з своїми манатками, бо мені, на завтра хату треба. І щоб безпремінно!

— Еге ж, безпремінно! — додав писар. — А не схочеш сама, то й за ноги виволочем. Чуєш? Ось тобі й староста — і він тобі велить. Старосто, скажіть їй! Чого ж ви мовчите, неначе вас тут і нема?

Староста не знав, на яку ступити, бо почувався зовсім погано, устрявши в таке діло, і ледве міг вимовити:

— Так що ж... І я... звісно так...

Йому було ніяково й тяжко глядіти на зблідлу, змертвілу жінку.

— Отож щоб знала, і хата завтра щоб порожня була, та безпремінно! — знову промовив Цупченко.

— Ну, ходіть уже — тепер їй уже об'явлено, — сказав писар, повертаючись до дверей.

— Ходіть!

Писар і Цупченко ще в хаті понадівали шапки й вийшли, а за ними позаду староста, похнюпивши голову.

Параска хотіла була скрикнути, щось сказати, але в неї не стало сили. Вона мовчки, як підтята, схилилася на лаву.

Так он що!

Он чого її досі не вигонено: строк не виходив!

А тепер вийшов уже той строк, і її виганяють як собаку, виганяють з власної хати, з тієї хати, де виріс увесь рід їх, виріс її батько, виросла й вона.

Парасчина думка перейшла до всіх минулих, давніх часів, і перед нею замигтіли, заблищали, мов чудове малювання — давні веселі дитячі літа. Малювання те померхло було, затерлося в душі на який час, але тепер знову немов поновилося й віджило новим життям, і блищать на ньому фарби, і сліплять вони очі бідолашній одинокій жінці, повитій мріями... І радощі, і муки тих часів, і сльози, і сміх і сонце, і хмари — все вставало перед нею і сповняло змучену душу немов якоюсь новою силою, немов знов її до життя тягло...

Тільки ось серед цих блискучих і любих малювань починають уставати інші, похмурі й смутні, де самі хмари, і нема сонця, де самі сльози, і нема сміху. Що це? Це вони, ті прокляті дні, що їй довелося прожити після батькової смерті... Вона не хоче про них думати, бо невимовна туга обніма її, але не може... Малювання за малюванням, образ за образом знов устають і пливають... І виразніше від усіх одно, — те, що ніколи не зникне у неї з пам'яті.

Параска бачить його — п'яного, розхристаного, у драній сорочці, з скуйовдженим волоссям, з побитим обличчям після бійки в шинку за ту солдатку, з безглуздими й лютими, по-звірячому вириченими очима, з стисненими кулаками. Він стоїть проти неї...

— Я тебе в'ю, тільки ти мені слово про це скажеш, тільки нагадаєш про неї!..

І він почав бити її кулаками по голові, по обличчю, в груди... Вона впала додолу, а він усе бив її, бив руками й ногами і кричав — ревів: у'ю!

Здригнулася Параска й прочнулася.

Невже смеркається? Скільки ж вона згаяла часу за своїми думками! Вона встала і тут тільки помітила, що цупкий холод панував у хаті. Вона глянула й побачила, що гості не причинили

дверей. Параска пішла зачиняти. Глянула — у дверях дірка, так і дме вітер. Треба заткнути чимсь — думає Параска.— Але нащо ж його затикати? — зараз же встає інша думка. Адже тепер ця хата не її,— хіба ж їй не однаково, чи буде тут холодно, чи тепло?

Не її хата!.. Ой, проклятий цей Цупченко, проклятий! Він її грабував і тепер грабує. Скільки він видурив ще в Миколи, як той живий був, а тепер і в неї останнє віднімає. Звір лютий!

І невимовна злість, лютість зайнялася в грудях у Параски. Їй схотілося чим-небудь оддячити йому, цьому Цупченкові, що зробив їй стільки горя, схотілося помститися над ним, хоч що йому зробити — вона все зробить, аби тільки вразити, дошкулити його, проклятого! І вона вся стрепенулась, але знову зупинилася, не знаючи, що їй зробити. Та потім згадала:

— А, ти хочеш цю хату взяти, хочеш у мене її відняти? Так не віднімеш же ти її, не віднімеш: я тобі спалю її, порубаю!

І вона вхопила сокиру з-під лави і, сама не тямлячи, що й як вона робить, почала рубати й ламати все, що траплялося під руку: і піч, і лаву, й стіну, незважаючи ні на що, опанована однією думкою: помститися над ним, над проклятим!

— Нехай знає, нехай знає, що я йому не попущу цього! не моя хата — так і не його ж! А я не попущу своєї батьківщини!.. І вона знову рубала й рубала...

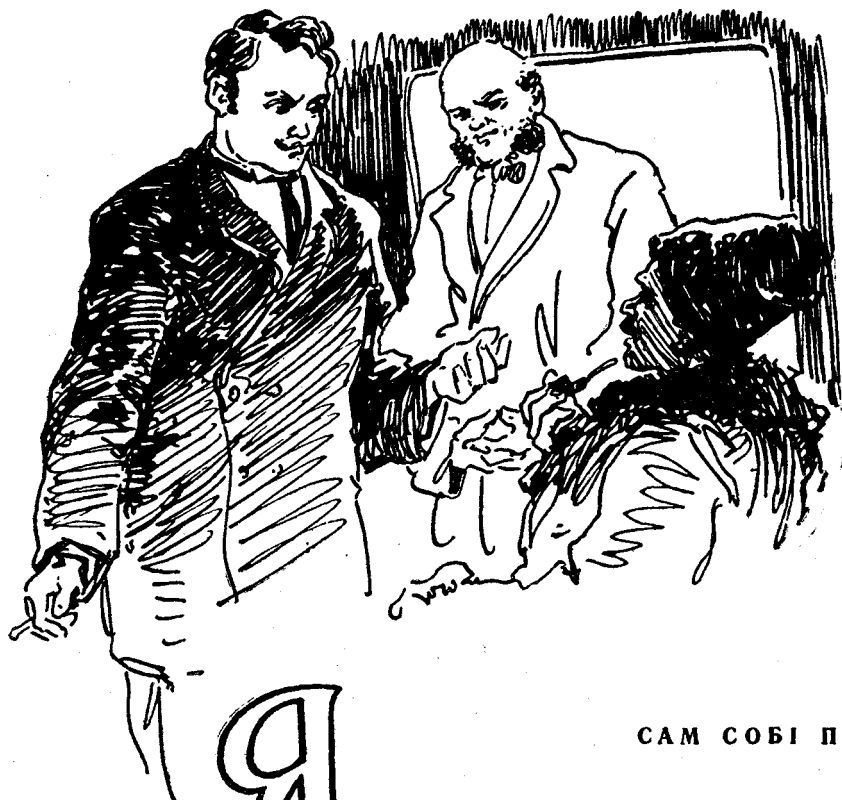
Але дедалі, то малосилі руки все дужче втомлялися, вона ледве махала сокирою, б'ючи вже обухом, а не гострієм і не помічаючи того; далі вся її істота, стомлена й змучена тяжкими турботами, не видержала, і Параска нарешті відразу впала додолу, як мертва, без слова, без стогнання.

І вона лежала серед порубаних лав, печі, столу, серед недорубків і клаптів з одежі, лежала в тій самій хаті, якої їй так не хотілося віддавати. Лежала нерухомо, не почувуючи й не розуміючи нічого. А надворі вже лягала ніч, загортаючи все в чорне запинало, і бурхливий, холодний осінній вітер завив і заскиглив, немов одправляючи темний похорон над цим розбитим, роздавленим життям...

Другого дня Параска вибралася із своєї хати. Її прийняла до себе одна вбога сім'я.

Минуло кілька років.

Там, де жили цілі покоління чесних хліборобів, тепер стоїть гучний галас, чути п'яні вигуки, лайку — це тепер там Цупченків шинк.

САМ СОБІ ПАН

Я

їхав залізницею, третім класом і, як звичайно, у вагоні з написом: «Для некурящих».

Ох, цей напис! Раз у раз доводиться воюватися з подорожніми, щоб вони справді не курили,— це знає кожен, кому траплялося сідати до таких вагонів, сподіваючися заховатися в них од огидної отрути димом з паленого листу. Будь ти дитиною, кашляй від тяжкої хвороби на груди,— все дарма: напаватимуть тебе тією отрутою, сміючися і з твоїх прохань, і з твоїх протестів.

Цього разу трапилося, що в нашому вагоні людей було дуже мало і з них виявився тільки один курець, високий літній селянин у кудлатій капелюсі, з-під якої блищала пара виразних розумних очей. Він їхав з двома своїми товаришами, і з їх роз-

мови я довідався, що цих трьох дядьків уже не вперше посилає сільська громада до міста клопотатися за одну громадську справу. Тепер вони верталися додому і були веселі: справа клалася на добре: то-от уже добудуть свого. Трошки глузуючи, пригадували собі, як сьогодні тупцялись у якійсь губернській писарні та розмовляли з панками. Дядько в капелюсі витяг тимчасом з кишені критого кожуха курецьке знадіб'я та й почав поважно длубатись у кисетині, добуваючи звідти тютюн та натоптуючи його в люльку своїми товстими робочими пальцями. Як він узявся був до сірників, я попрохав його не курити, показавши на напис.

— Хіба? — підвів він голову і глянув за моїм пальцем, читаючи: «Для не-ку-ря-щих». А й справді, що тут не годиться. Вибачайте, не буду: коли тут таке право, щоб не курити, то й не куритиму. Бо, звісно, під яким правом чоловік є, то вже того права й слухайся. От якби тут не було цієї таблички, то хоч би ви були й дуже великий пан, я вас не послухався б і нічого б ви зо мною не вдіяли, — казав він, помалу витрусюючи назад у кисет тютюн із люльки.

— Тоді б я нічого вам і не казав, бо й я корився б тоді тому праву.

— Хіба? — спитав він, зашморгнувши зразу кисета і знову, як і перше, підводячи голову.— Оце добре, що в вас такий напрямок. А то звичайно так буває, щоб люди під право хилилися, а пан — ні. Це вже я вивірів і на оцьому курійстві, бо мені була така притичина.

— А яка ж саме притичина вам була? — запитавсь я, зацікавившись.

— То справді притичина! — засміявся старий сивий дід, товариш мого курця.

— Чудасія! — додав тоненьким голосом другий товариш — худий гостроносий чоловічок, швидкий на рухи.— Я б такого і не вдав, як Данило — не витримався б. Бо це треба як затятися, то вже щоб і не зрухнутися із свого.

— Та може б ви й мені розказали про вашу пригоду? — попрохав я Данила.

— А таки й розкажи, Даниле, панові, розкажи,— задріботів тоненько гостроносий, крутнувшись до Данила.— Воно чудне, ну й чудне!

Данило помовчав трошки, всміхаючися з-під рясного темного вуса в невеличку бороду, і загомонів:

— Та що ж там такого?.. От собі, звичайно, чоловік щось робить, а тим часом то про це, то про те думає, мізкує. Отак

і я... Що так воно дивно на світі: усе люди, а життя в них неоднакове. То хоч би мужик — одно життя, а пан — зовсім інше. І шана кожному не однакова: зараз пан увіходить куди, то лакей підбігає й кланяється, і пальто панові скидає, і говорить: «пожалуйте, пожалуйте!» Ще й двері ширшенько прочиняє, щоб не зачепився, буває, пан; а наш братчик сіром'яга туди ж поткнися, то зараз: «Ну ти, мурло! Куди прешся? Завертай назад, мугиряко!» І зараз ті двері, хоч би й навстіж зяли, то зачинить... Ну, сказати, лакей, то, звісно, панська помийниця, — яких помий туди влий, такими й смердітиме... така вже в нього душа... так же й інші туди ж...

Чого ж воно так? Невже через гроші? Бо в пана грошей багато: зараз він лакеєві тиць у руку, — він йому й кожушинку скине, і двері прочине... Або хоч от на машині: сідаєш у третій клас, то так на тебе кондуктор нагрімає, а іноді й межі плечі наштובהє, а такісінький собі мугиряка, як і наш братчик, тільки що з гудзиками... А пан за великі гроші сідає до першого класу, то вже там він на кондуктора гримає, а той тільки все — «як завгодно»... Мат-тері його ковінька, як же воно недобре на світі зроблено!..

Ну, та вже, — думка в мене, — нехай собі там хто що хоче, а вже я дознаю, як воно так на світі жити, щоб ніхто тобою не поштурхував, а щоб сам собі пан був!

Іздять пани в першому класі, поїду й я!

Біс його бери, що воно дорого, отже я з того не зубожію. Хазяйствечко в мене хоч там і не велике, та не зовсім і мале, а син у мене один, — роботящий паруб'яга, — то все воно йому самому припаде... от там хіба ще за дочкою щось дам, а більше нікого й нема.

Отак собі надумався, — це було тієї осені, — та й лаштуюсь у дорогу, та й нікому не хвалюсь. У мене в городі було таки й діло до знайомого чоловіка. Як прийшов той день, — узяв карбованців із двадцять грошей та й на станцію вже б то йти. А жінка:

— Що це ти, чоловіче, в дорогу йдеш, а куди й не кажеш? Що воно за мода? Мабуть, уже знову за якимись громадськими ділами? Тільки гроші переводиш.

А я на сміх і кажу:

— Піду панського права добувати.

— Тю! — каже, — чи ти не здурів? Чи тобі на світі жити надокучило?

— Ні, — сміюся, — тільки надокучило мужицьке право.

— Що ж ти робитимеш? — питає, а сама, бачу, вже й боїться, й роботу покинула, і не знає, що їй і казати.

— А що ж я робитиму? Де пани бувають, там і я побуваю, подивлюся, чи не можна якось так, щоб і мужик в одній хаті з паном сидів.

Вона як заголосить:

— Ой, лишечко! Пропав же ти, пропав же ти навіки! Та тебе ж закатують, та тебе ж на Сибір завдадуть, або на Соколинний острів запроторять!.. Та там же гаду-гаду, що й ступнути хрещеній душі ніде... (І звідки вона те знає — про той гад?). Та діточок же наших дрібнесеньких посиротять!..

А вони, ті діточки, таки й дрібнесенькі: сина цієї осені оженив, та й до дочки вже ті, що куніць шукають, рипаються... Гарзд хоч, що обох на той час у хаті не було, а то б і їх стара до лементу призвела. Уже не радий, що й признався. Почав її вмовляти, почав їй те та це... Так-сяк розважив, затихла... Затихла, а сама своє думає: як випроводжала, то так сльози і бриніли на очах...

І шкода мені її, і самому неначе трохи смутно стало,— ну, а все-таки того, що намислив, не кидаюсь, простую на станцію. Прийшов.

Узяв білета первого класу... таки дали, нічого й не сказали... Ова! Та й дорого ж, нехай йому всячина!.. Це так, що не дурно панське право достанеться!.. Ну, та дарма: один той день, що батько у плахті.

Вийшов я до вагонів, подивився, де синім помальоване,— ото й моє. Так просто й чимчикую у первий клас... А назустріч із вагону кондуктор.

— Не сюди, не сюди!.. — гримає.— Куди пхаєшся? Наперед іди,— там третього класу вагони.

А я таки собі тиснуся.

— Чи ти чуєш, мурло, що я тобі кажу? Не тут третій клас, а спереду.

— Та чого ви гукаєте? — відказую.— Мені й не треба третього класу, а первого,— та й показую йому білета.

— А, панові білета несеш,— ну, йди, коли так... Та не барись там, бо скоро поїзд рушить,— та й побіг далі.

Брешеш, думаю, я сам собі пан. Та й посуваюся у той первий клас.

Іду, а самому таки трохи моторошно. Увійшов туди. Бий тебе сила божа! — відразу не розбереш, куди й поткнутися. Одначе проліз тісненькою вуличкою та й уступив у таке, що воно вже й не вагон, а таки зовсім панська світлиця: тут тобі й столик, тут тобі й постелі, тут тобі й тапчани...

Народу не дуже багато: панів кількоро та паній двоє, бачу...

Сидять пани,— треба й мені сідати. Набачив порожнє місце, підійшов та й сів на тапчанику та так і пірнув у нього!.. Ну та й м'яко!..

— Мужичок, а мужичок! — каже мені панок молоденький з білявенькими вусиками позакручуваними,— не туди попал, тут первий клас.

— А так,— кажу,— пане, первий.

— Ну, так зачим же ти,— каже,— сюди, коли тобі в третій?

— Ні,— кажу,— мені іменно в первий, а третій мені тепер не в моду, бо в мене білет не туди.

— Што ти,— каже,— вигадуєш аби що!

— Чого б же я вигадував? — одказую.— Подивіться сами. Та й даю білета.

Глянув він раз, два... низнув плечима... Тоді ззирнувся з іншими панами. А ті слухають, що ми говоримо.

— Справді,— каже до них,— у нього першого класу білет.

Тут іше дехто з панів підійшов, дивляться на мій білет та дивуються.

— Хто ж це тобі дав? — питають.

— Ніхто,— кажу,— мені не давав, я сам собі купив.

— Нашо ж ти його купив? Це ж дорого — у третьому класі дешевше,— озивається товстий пан з такою бородою, що з щік теліпається, а посередині голе.

— А дешевше,— одвічаю.

— Так нашо ж ти сюди купив?

— А ви ж, пане, нашо сюди купили, а не в третій? Адже й вам дешевше було б.

Один пан, такий огрядний собі, з чорною бородою, засміявся та й каже:

— Правду говорить.

А той товстий пан, що шлях у нього серед бороди від губів до шиї, вже трохи й сердитенько:

— То ти, а то я! — навчає.— Ти не рівняй, а коли вже сів тут, так сиди тихо та чорт зна чого не розкажуй.

— Та хіба ж то я вас, пане, зачепив? То ж ви мене зайняли,— відговорюю йому, та бачу, що воно сердите, та вже й мовчу собі. І воно замовкло і пішло в куточок до вікна та й сіло навпроти мене, тільки навскоси трохи, бо я скраю сидів.

Поки ми так оце балакали, вже й поїзд рушив, а трохи згодом і кондуктор ускочив,— той-таки, що мене виряджав до третього класу. Дивиться білети та цокає по них. Дійшов і до мене та:

— Ти чого тут? Я ж тобі казав, що не в цей вагон.

— Аж воно таки в цей,— одказую та й подаю йому білета.
Він зирк та й ні в цих, ні в тих.

— Так це,— каже,— твій... ваш білет? — уже не знає, як йому й казати.

— Та мій же, мій,— відповідаю.

Він тоді глянув так неймовірно по панах, а той огрядний пан з чорною бородою, читаючи книжку, та й киває з-за книги головою:

— Його, його,— каже.

Здвигнув кондухтор плечима, цокнув по білетові та й вернув. Подався далі.

Коли це трошки згодом підходить до мене той молоденький понок із білявими вусиками. Зіперся на стовпчик, утупив у мене очі та й питає:

— А ти ж, мужичок, як це: завсігди їздиш у першому класі?— Випитує б то, що воно за чоловік.— Чи, може, ти козак?..

— Та козак.

— А де ж ти живеш: на селі, чи хутір свій маєш?

— На селі.

— Далеко від станції?

— Де там, зараз і станція.

— Ти ж на станцію ходиш, чи їздиш?

— Як коли йду, а як треба то й їду,— відказую спокійненько,— що то воно далі буде?

— А їздиш же ти одним конем, чи парою?

— Як треба, то й трьома поїду.

— Возом, чи, може, чим іншим?

— Як треба возом, то й возом, а як чим іншим, то й іншим,— одспівую паничеві, згадуючи свою гарбу.

— Ти ж сам їздиш, чи, може, й наймит у тебе є?

— Чому нема?

— А хата ж у тебе велика?

Докучило вже мені це.

— Та саме як на мене,— кажу.— А у вас, пане, яка,— чи велика?

— Як? — говорить.

— Та хата,— кажу,— у вас велика?

— А тобі яке діло до моєї хати? — вже сердиться панок.

— Та ви ж за мою питаєте, — відказую так собі плохенько. — А наймита ви держите, пане, чи сами на станцію їздите?

— Чортзна, що говориш! — одказав мені на те панок, одвернувся та й пішов.

Ну, дарма. Сидимо собі та й їдемо. Пани про своє говорять, а я сам собі про своє думаю та на всячину роздивляюся. Мене покинули, вже й не дивляться на мене.

Добрий тютюн пани вживають, аж пахне. Наш так смердить, а цей як ладанець. Якби такого чоловік заживав, то жінка й не вигонила б у сні з люлькою.

Е, а це вже не ладанець! Товстий пан із двоїстою бородою, та зкурив таку товстючу чорну цигарку, просто з листя кручену. Ну, та й міцна! Ця й мені дух забиває. Треба, мабуть, самому покурити, а то задавить.

Отак собі думаючи, витяг кисета та й набиваю люльку. Набив, закурив...

Коли чую: кхи-кхи-кхи! Я й не туди то, що це мої пани кашляють уже від люлечного. Зараз і підбігає той паничик із закрученими вусиками.

— Мужичок, а мужичок, а зачим ти куриш?

— Та,— кажу,— пане, покурити схотілося.

— Не можна тут курити! — говорить.

— Адже ж пани курять,— одказую,— от і у вас цигарка в руках.

— То, чуєш, табак не той, а в теб'я тютюнище такої, што весь вагон засмердев.

— Коли ж у мене нема іншого. А хіба ж,— питаю,— тут мужицького тютюну не можна вживати, а самий панський?

— Авжеж!

— А де ж це написано?

— Там! — та й показує на табличку.

— Ні, пане, я письменний: там написано про те, щоб не виходити з вагону, як поїзд їде, а не про тютюн.

Коли тут як зірветься з місця той пан з двома мичками на щоках, як підбіжить до мене, як гуконе:

— Вон, мужлан! Вон! Не смій курить своєї смердючої гидоти!

А сам аж труситься зо злості, а червоне обличчя аж двигтить. Ну, мені спершу трохи моторошно стало, а далі думаю: чого? Та й кажу, пихкаючи собі люлечку:

— Ви, пане, не кричіть і не тупотіть, бо й мої такі самі гроші, як і ваші, а ота цигарка, що в вас у руці, може, вона мені смердючіша, ніж вам моя люлька.

Як же затупотить мій пан, як же зарепетує: — Кондуктор! кондуктор!

Та й побіг із вагона.

За малу годину вже й з кондуктором вертається. Зараз той до мене:

— Не кури!

— А хіба ж не вільно?

— У першому класі не можна такого тютюну.

— А де це написано?

Тик-мик — і цей нічого не відкаже, тільки все:

— Не кури, бо я тебе виведу!

— Ні, не виведете, бо я білета маю. Нехай пани не курять, то й я не куритиму, а як їм вільно, то й мені.

— Дак ти ж би хоч узяв вийшов з вагона та постояв, там надворі та й покурив.

— Коли пани виходитимуть надворі курити, то й я виходитиму, авжеж!

Тут той панок із закрученими вусиками як підбіжить до мене, як кине мені на тапчан цигарку:

— На,— каже,— кури, чорт би тебе взяв, та тільки не чади своєю смолою!

— Ні,— одвічаю,— у мене й свій є,— нащо мені цей? Не кидайте мені, пане, бо я не собака.

Та хоп тую цигарку пальцем, та й скинув її додолу.

Як ізчиниться тут лемент та крик! Як позбігаються всі! Пани лаються, панії дріботять та знов-таки лаються, кондуктор лізе відчиняти того вітрогона, що вгорі, та собі верещить, а я мовчки сиджу та люлечку пихкаю.

— От буде станція,— я тебе на станції виведу, їхати не дам далі! — каже кондуктор.

А той пан із чорною бородою глянув на нього пильно та й питається:

— Хіба ви маєте право не давати пасажирам їхати?

Кондуктор верть,— поживився, як пес макогоном,— нічого не відказав та й подався собі. Змовкли й пани, тільки сопуть та плюють, а той пан із чорною бородою чогось сміється мовчки з-за своєї книги.

Загула машина,— уже й станція. Дожидаюся я того кондуктора,— не йде мене виводити. І поїзд рушив, а його нема. Ну й гаразд!

Я тимчасом давно вже й люльку докурив, і дим од неї розвіявся, затихли й пани мої зовсім.

Проскочили ми так іще станцій зо три,— знов заманулося мені курити. Тепер уже, думка,— вийду справді з вагона та надворі покурю—однак же мене жінка вигонить, як я курю в хаті,— вона вже й звикла до нашого ручкового, а то ж таки пани,— з незвички, то їм воно і в носі, і в горлянці тее... Треба й їх пожаліти, авжеж... А свого права я вже доказав.

Одначе, тільки сягнув у кисет по люльку, хотів тут набити, бо надворі вітер,— коли це той пан з чорною бородою, що мене обороняв, пересідає до мене.

— Куди ідете? — питає.

— Та до Ч.— відказую.

— Діло там маєте?

— Атож! — кажу, а того й не признаюся, чого саме їду, набиваю люльку далі.

— Чи не хочете,— говорить,— мого?

Та й подає мені повен капшучок цигарок панських.

— Та спасибі, дякую,— у мене ще й свого потягне: вже коли курець, то маю свою люльку й тютюнець.

— Та свій і надалі здасться,— умовляє,— а я був би дуже радий, якби мого зажили: який він вам буде на смак.

Подивився я на нього,— сміється з мене вражий пан: не хоче нюхати ручкового, так підносить турецького. А в тім, видно, що добрий чоловік,— може, він, щоб сварки знову не було та нападу на мене. Нема вже чого мені сваритися, коли він до мене по-людському озивається.

— Добре,— кажу,— коли ваша ласка, то й візьму.

Узяв, подякував, закурив та й думаю собі:

— Бач, як воно на світі діється: то як собаці кидали, а тепер уже як людині подають та припрохують. Еге-ге! Треба тільки не подаватися! Так же я тепер і робитиму!

Ото собі думаю, а тим часом машина уже й до Ч. добігає.

Приїхав я до Ч., — у мене, кажу ж, таки й діло було там до знайомого чоловіка. До обід із тим чоловіком, а тоді купив дещо... Увечері б можна й на машину, щоб додому, та в мене думка не така. Треба ж ще подивитися, яково то самому собі паном бути. Куди б же мені піти?

Розпитуватись у людей не важився, щоб, бува, не насміялися, а надумав собі так, що піду до тіятру. Хоч я сам у ньому й не був, та таки попович наш мені розказував, що там штукуючи таке роблять, неначе справді воно є: і кохаються й цураються, і миряться, і сваряться, ще й убивають одне одного... а що вже співають та танцюють!.. і так каже, що без сорому при людях і цілюються... А пани сидять та дивляться. Отож піду й я подивитися та й куплю собі панське місце.

Пішов; ходжу по городу та читаю по тих стовпах, де здорові газети наліплюють, з оттакелезними літерами — шукаю, чи нема де тіятру. Так усе або вчора був, або завтра буде, а сьогодні нема. От мені не щастить. Ходжу від стовпа до стовпа, як дурний... Коли таки натрапив на своє. Хоч воно й не тіятр, та таки

шось на нього скидається: «у залі дворянського собранія концерт».

Одміна його зна, думаю собі, що воно за концерт! Одначе, прочитавши газету, бачу, що там грають і співають,— ну, то можна й слухати.

А почому ж там платять? Є місця по півкарбованця і по карбованцю й по два. Ото вже саме панські, як по два.

А де це воно є? Написано: «в залі дворянського собранія». Це ж, мабуть, там, де пани-дворяни збираються... то я ж знаю, бо колись туди сам до призводителя дворянського доступався за громадською справою. Чого ж мені ще й шукати? Ото й мое — де пани, там і я.

Ну, поки ще рано, то вернувся на квартиру до знайомого чоловіка, дещо розпитався, куди та як у те собраніє йти та, діждавшись того вечора, й простую туди. Підходжу до великого того дому,— от, що, знаєте, позад собору, аж там уже перед дверима народу-народу — тиск! Раз у раз тіі хвалітони під'їздять та все туди, та все туди! Це ж буде тіснота така, що й києм не протиснеш.

Ну, думаю, голубе, держись цупко, бо тут, гляди, ще дужче завихорить, як на машині в першому класі! Та так сміливо слідком за одним паном у ті ж двері.

Тільки вступив, коли якийсь лакейське опудало зараз мене за руку хап!

— Ти чого сюди?

— Не хапай,— кажу,— не поспішайсь! — та одвів його руку та й подався собі.

Іду далі так, як мені сказано, коли справді сидить за столом якась панночка і білети продає. Підійшов і собі.

— Дозвольте мені, коли ваша ласка, білет!

— Нету,— каже,— всі попродала, тільки в первих рядах єсть.

— Отого ж мені й треба — первого ряду,— давайте його мені.

— Два рублі,— каже.

— Дарма,— відказую,— давайте! — та й подаю їй два карбованці.

Взяла гроші й дала білета.

Там пани ще роздягаються, ну а я собі був у чумарчині, то так просто й пішов у ту залу,— не питався й куди, бо мені вже розказано, де повертати.

Як увійшов, то тут уже — не буду брехати — таки стало мені дуже моторошно.

Хата така здорова, як клуня, та де! ще більша!.. та вся бли-

щити. А повнісінько стільців наставляно... народ вештається, та все пани та пані,— які сидять, які ходять... Зроду-звіку не бачив такого,— якби не намірився йти, то, мабуть би, вернувся, а то що дуже вже затявся.

— Держись цупко!—знов кажу собі та все посуваюся, та все посуваюся помалу проміж панами та проміж стільцями, до свого первого ряду ціляючи... Та ще ті панії з довгими хвостами, а одній так у той волок уплутався, як парубок у гарбузиння,— мало не впав... Шось мені за це й сказано, та не розібрав... Дивляться на мене всі та дивуються, одначе пускають... Помалу протюпав я до того первого ряду, знайшов свій сьомий номер та й сів. Біля мене нікого нема,— тільки геть-геть двоє якихся так, як я, у першому ряду сидять.

Сиджу, мовчу й не озираюся. Дивлюся на ті здоровенні патрети, що по стінах, та на той хортоплян, що грають на ньому... А позад мене усе шамотаються пани, усе шамотаються, і вже чую, що шось, мабуть, про мене гомонять та на мене показують. А це, бачу, один наближається до первого мого ряду, крутнувся разів зо два та й став коло мене.

— Мужичок,— каже,— ти не туди попав.

— Ні, туди,— ось у мене й білет є,— відказую, а сам собі думаю: точнісінько, як і на машині.

— То що, що білет,— каже,— то дарма, а можна тут сидіти тільки тому, хто в панській одежі, а мужичій — ні.

— Хіба,— доводжу,— одежа слухає? Адже люди!

— Та люди — люди, та тільки не в такій одежі. Це дворянське собрание, так мужикам не годиться.

Дошкулив він мене. Стривай же ти, думаю,— загну й я тобі карлючку. Та й питаю:

— А хіба,— кажу,— пани тут шось погане робитимуть, що не можна й дивитись на нього?

А він собі круть та й побіг од мене, нічого не сказавши. — Біжи!

Коли трохи згодом тупотить знов шось до мене,— здається, той лакей, що одежу з панів ізнімав. Прийшов:

— Мужичок, уставай, іди!

— Чого? — питаю.

— Нідзя, тут только господам можна, панам.

— Хто заплатив за білет, той тут і пан,— одказую.— Я заплатив, то й сидітиму.

— Иди, бо виведуть!

— Побачимо,— кажу.— Ви лучше йдіть до свого діла,— чого ви до мене причепились, як шевська смола?

Побіг і цей тим слідом. Може вже й годі, і покинуть? — думаю собі.

Отже не покинули! Бачу, суне до мене отой хватальний, що по базарю ходить та перекупок ганяє, аж засапавшись, аж стільці валя,— так поспішається. Прибіг та як зашипить:

— Вон отсюда!

— Ваше благородіє,— кажу,— ви на мене не кричіть, бо я гроші віддав так, як і пани.

— Взять його!

Тут де не взялись отой самий лакейчук та поліцейський. Ухопили мене та й ведуть. Іду, не опинаюся, бо бачу, що вже не поміжеться.

Ну й сором же було проміж того панського натовпу йти! А вони, гемонські, ще й сміються!..

Коли це якісь паничі назустріч:

— Защо ви його ведете: він же має білет.

— Не ваше діло,— не мішайтеся у поліцейські діла! — загарчав хватальний.

Вивели мене в сіни, каже хватальний до солдата:

— Забери його в поліцію,— хай переночує, а завтра я йому по-своєму розкажу, як у концерти ходити. Еч, хамлюга, ще й у первий ряд!

Повів мене солдат.

Ідемо вулицею — темно вже надворі, ліхтарі скрізь посвітілися. Пройшли трохи мовчки.

— А куди це ми йдемо? — питаюся.

— Хіба не чув? — одказує.— У поліцію йдемо.

А бодай би ти пішов круга-світа! — думаю собі, а сам питаю:

— Так хіба це ви й справді в поліцію мене ведете?

— А веду.

— А нащо?

— Бо звелено.

— А що ж у поліції буде?

— Закину тебе в темну, то переночуєш. Хіба не чув?

— Чув,— кажу.— А як переночую, то що буде?

— А тоді надзиратель буде тобі розказувати по-своєму.

— Що ж то воно: по-своєму? — питаю.

— Хіба не знаєш?

— Не знаю.

— Ну, завтра твоя морда знатиме.

Як почув я те, то так мені мов окропом хто в обличчя линув, а далі й дух перебило. Зроду мене не бито,— хіба коли мати,

як пустував малим, сторч ганчіркою вдарила. Це вскочив по самі вуха!

Ще помовчали. Тоді я й кажу:

— А що якби я зараз оце від вас та втік?

— Який швидкий! — одказує. — Помалу, бо попа звалиш.

— Ну, а якби таки втік? — знову я намагаюся.

— То я б тебе наздогнав і морду набив.

А щоб ти і в старцях щастя не мав за таке слово! — думаю та й знов у мене серце огнем узялось. Та треба терпіти, щоб не було гірше. А він на мене скоса позира та:

— Не оставайсь, не оставайсь позаду, — іди лиш попереду!

— Та я, — кажу, — й не застаюсь, а я так собі думаю: що якби я вам карбованця в кишеню вкинув?

— То тоді б, наздогнавши, морди не бив, а тільки узяв за шияку та такі й потяг би у поліцію.

— А якби два карбованці, то може б вам важко було бігти?

— Ні, не дуже... Ти багач, білети в першому ряді купуєш.

— Ото ж, що багато витратився я, — кажу. — Ні, а як два з половиною, то вже, мабуть, заважуть, мабуть, не підбіжите?

— Хто його знає... А що ж я надзирателеві казатиму?

— Скажете, що втік по темному, а ви зачепились, упали та й не наздогнали.

— Хто його знає... Давай три, то може й важко буде.

Виняв я три карбованці та укинув йому в руку.

А ми дійшли саме до темнішої вулички. Я й метнувся туди, — біжу, аж земля підо мною горить, аж дух мені забиває. Озирнувся, — уже його в темному не добачу.

Тоді завернув у другу вулицю, чую — торохтять... їде звощик. Підждав та так на нього й скочив.

— На станцію, та швидше! Чи встигнем на поїзд?

— Поганятиму, то встигемо.

— Так паняй же!

Поки до станції, то все боявся, що спізнюся, а як увійшов у станцію, то вже не знаю, як і білета вхопив, як і у вагон ускочив.

І що ж би ви думали? Аж поки поїзд рушив, то трусився. Не страшно мені тих поліцейських самих, та страшно тієї ганьби та зневаги.

Отак я того права добувавсь... та й не добувсь...

Вернувшись додому, то й жінці довго не признавався. А далі таки й сказав. Вона на мене мокрим рядном, що стільки грошей перевів.

— Тобі,— кажу,— байдуже, що з мене так назнушалися, тільки за гроші клопочешся!

— Так тобі й треба! — гримає,— не витівай аби чого!

Ну, що ти їй казатимеш? То, як їхав, так аж плакала, а як цілий вернувся, так байдуже,— аби гроші!

Та то б іще дарма, а то біда, що хоч я їй наказував, щоб нікому ані телень, одначе вона таки розказала про все своїй сестрі Хотині, а в тієї язик як лопатень,— так усі й довідалися.

Сміються тоді з мене: панського права,— кажуть,— добувавсья.

А воно й неправда: не панського, а таки людського.

1902 р.

ПАЛІІ

же й не знаю, пані, як вам і розказувати про своє лихо, бо таке воно болюче, що й казати важко. Та таки треба казати... Бо ви ж таки, пані, розумні, а пан на законах знаються, то можете мене, невидющу, напутити: куди мені податися, як мені своєму гореньку гіркому допомогти? Ви ж, як у вас Харита моя служила, то нас раз у раз запомагали і добрим словом пораду давали. До кого ж мені, вдові, тепер і податися?

От, думала при дітях віку дожити, що й смерті моєї доглянуть, а тепер он як!.. Вони добрі до мене — і дочка, й зять, — дак коли ж лихо не минуло...

Що й почати — не знаю як... І все воно з сварки повстало, — от як посварилася наша громада з економічеським управителем, з Паценком. Та де ж таки й не посваритися? Скільки год

ми в його степ на сіно брали... Ви ж знаєте, що в нас січня того, як кіт наплакав,— уже з початку зими не стає свого. А він узяв та торік і не дав. Він і давав, та по два карбованці на десятину накинув, та ще каже, щоб кожен хазяїн по три вози лози йому з болота привіз. Де ж таки видно таку ціну та ще й одбутки? Кинулися наші по інших окономіях, так де там! Усюди вже повіддавано. Та ще й те: округи нас усе цієї та й цієї окономії земля, а інші землі — хтойзна де. І як же нам з такої далечини сіно возити? Шукали-шукали, бідкались-бідкались, та й знов до Паценка.

— Вже й по два карбованці доточимо, і лози привеземо,— тільки дайте сіна!

Та де тобі!

— Тепер,— каже,— дак і до мене, а то не хотіли. Не дам!

Давай наші просити, давай благати — ні! Як затявся не да-ти, так і не дав.

— Треба,— каже,— вас, мужлаїв, провчити, щоб ви знали, як слухатися. Сам покосю, а тепер у городі полк стоїть,— усе солдатам продам.

Косарів звідкільсь понаводив і покосив, і все до зілиночки у двір до себе позвозив, а восени справді все у полк продав, а нам не дав нічого,— щоб провчити.

І провчив же!

Наші вже бачать лихо, та так із тим сіном бережуться та потрошку товарів дають. Та хоч як береглися, а тільки до половини зими дотягли. А там хоч поріж скотинку, хоч сама хай здихає. Дехто попродав, а дехто кинувся по далеких світах сіна добувати. А воно ще, як на те, не дуже й родило торік. Поїхав і мій зять Михайло. Їздив, їздив і таки добув два вози сіна. Та хіба ж того надовго стане? І соломи вже не стає, бо й хліб же не вродив. Поїла скотинка, що було, а сама вже така, що й ребра світяться. Як глянемо з Харитою на корівчину, так аж сльози побивають. Бички в нас були, пара доморослих — самі вигодували й викохали, такі гарні, уже на весну й у плуг можна було благословитися,— продав Михайло. Тільки корівчина та коняка й zostалися. Насилу ходять.

Молока вже нема,— діти плачуть:

— Недобрі баба, недобрі мама: то давали молочка, а то вже й не дають.

А, мої голуб'ята! Коли б я приміла¹, я б вам свого серця вколупнула!.. Коли ж корівка не дає!

¹ Приміти — могли.

Пішли вони, двоє меншеньких, дівчатка, до корівки:

— А чого ти молочка не даєш? га?

А тая корівка стоїть, похнюпилась,— тільки жива. Облили мене сльози...

Так-сяк до весни дожили. Половини худоби село збулося: продало.

Прийшла весна. Повипускали бідолашну тую тварину на зелену зілиночку. А самі до Паценка:

— Помилуйте вже, не карайте! Як дайте, то дайте!

— А,— каже,— навчилися слухатися! Добре, дам, да тільки щоб ви мені байрачок одступили, бо він не ваш, а економічний.

А байрачок — то в нас такий клаптик серед поля є. Колись там лісок був, да вирубали, тільки три дерева стоїть та трава росте. І саме на межі з економічною землею той байрачок. Дак ото й зачав Паценко позиватися: «це»,— каже,— «по планах виходить економічне». А ми кажемо — наше. Позивались, позивались, і довго це було, і таки не випозивав нічого Паценко: нам той клопоть зостався. Дак ото тепер щоб оддати його. Чи то ж видно? Тільки ж там і є де пастися худобі нашій, а більше й ніде. Чи то ж можна за так оддати його? Ні в світі божому!

— Ні,— кажуть наші,— ми байрачка не одступимо!

— Коли ж так, — він одказує,— дак нема ж вам і степу.

П'ять разів ходили до його,— не дав.

Тоді вже й наші розлютувалися. Де ж таки? Це ж усієї худоби, всього хазяйства збудься та й іди з торбами попід віконню. Провчаєш ти нас,— ну, й ми ж тебе провчимо! Удруге вже не будеш так над нами коверзувати!

Надумали вони накарати Паценка.

А ми, жінки, того й не знаємо, бо вони від нас ховалися,— це вже тепер виявилось, як воно було.

Посходилися нишком у громаду та й давай радитися, що його робити. Рада в раду, рада в раду, а далі хтось і каже:

— Спалімо йому все сіно на степу: нехай ні нам, ні йому. Знатиме, що як нам не віддасть, то й сам не поживе,— то вдруге віддаватиме.

Котрі пристають на це, а котрі кажуть — ні. А далі всі й пристали.

— А хто ж,— кажуть,— палитиме?

Присудили жеребки на двох кинути: кому припадуть, то ті й підпалять.

Почали кидати жеребок, а наш сусіда Гапон і каже:

— Страшно, як піймають: на Сибір запровадять. Давайте не сами будемо палити, а дітей пошлемо.

— Як то дітей? — усі здивувалися.

— А так! — говоре.— Дітям нічого не буде, бо то діти: ані судитимуть їх, ані каратимуть, хіба чуба намнуть, як довідаються; та й не довідаються, аби хлоп'ят метких та розумних на це добрати.

Знову рада в раду, рада в раду — і таки ввадили дітей послати. Тут уже годі жеребок кидати, а заходилися хлопців перебирати — які розумніші. І таких щоб невеличких: щоб не суджено їх. Сама громада й вибрала: Гапонового Стецька, та Василя куминоного, та нашого Петруся. І так громада звеліла, щоб самі батьки нищечком синів понавчали, як і що треба робити, та й послали. І заприсяглися усі про те мовчати, нікому й словечком не пробовкнутися.

Отож як Михайло заприсягся, то вже він нічого й не сказав ні жінці, ні мені,— дак ми й не знали, що таке лихо на нашого Петруся впало. А він такий меткий та моторний хлопець, дак його й обібрано,— бодай би того обібрання й довіку не було!

Воно хоч і мале, тільки восьмий рочок йому, а таке втішне було... Все було Михайло з Харитою сваряться за його: той до себе тягне, а та до себе. А воно своєю білявенькою голівкою і туди, й сюди никає. І до мене прибіжить, примилляється:

— Бабусю! А чого на вас така свита драна?

— Бо нема за що нової справити.

— Я як виросту, то зароблю багато-багато грошей та й справлю вам свиту теплу-теплу, бо ви старі, дак вам треба, щоб тепло.

— А мені ж що справиш, сину? — вже не втерпіла мати й озивається.

— А вам куплю намиста й дукачів, бо ви молоді, дак щоб гарні-гарні були!..

Мати так і засяє.

— А татові шапку смушеву сиву — як у старшини...

Це ще як менше було, то так утішає нас. Мати й не наслухається його. А підросло, то вже й до роботи береться саме, і підганяти не треба. За погонича ходить, а на плуг поглядає:

— Тату, може б ви одпочили, а мене за плуг пустили?

Дак отож, кажу... Наші люди трохи вхопили трави, та мало і дуже далеко довелось найняти. Да що вже робить? І тому раді.

Минає весна, літо вже наступає. Поросли трави високі, поросла і в Паценка трава. Скоро й косити. Покликали батьки своїх хлопців та й давай їх навчати:

— Отак і отак,— підіть і підпаліть! Та нікому не кажіть — і матіркам.

А хлопцям хіба що? Все малеча. Найстарший кумин Василь, та й тому тільки десятий год,— де ж їм розбирати, що й до чого? Вони ще й раді.

Кумин Василь потім усе й розказував, як воно було.

Серед степу був зрубок невеликий. Там поміж травою хмиз сухий валявся, а то ще наші трое батьків нишком уночі туди соломи віднесли та й розкидали поміж зрубом і далі поміж травою,— щоб швидше зайнялося. І хлопців у той зруб направили, воно ж там і схватися легше.

Набрали хлопці сірників та й побігли в степ. Зрубок од шляху далеко, до його стежечка — міжник серед трави біжить. Вони тією стежечкою хильці-хильці поміж травою та й прибігли у зрубок. Притаїлись там та й обзирають, чи не йде хто, чи не йде. Діждалися такого часу, що ніде нікого не видно — ні серед степу, ні на шляху, та й ну до роботи. Нагребли купку соломи, почали підпалювати,— добре розгоряється. Літо пекуче було, все повисихало. Стецько ж та Василь із цього краю пораяються, а Петрусь:

— Я,— каже,— ще з того краю в зрубі підпалю, щоб швидше горіло.

Та й побіг.

А вітер такий,— аж реве! Поки там соломи нагрів та поки підпалив — може, не зараз і зайнялося — аж уже й з другого боку полум'я сухим хмизом та соломою біжить. Він вискочив, а товариші вже геть од зруба навколішках у траві поприсадили та й дивляться, що з того буде. Прибіг і він до їх та й собі став дивитися, як огонь огня наздоганяє. А Василь кумин глянув на його та й каже:

— А де ж твій картуз?

Лап він за голову,— нема картуза. А йому батько тільки оце новий картуз купив, дак воно страх йому раде було. Мабуть, як вискакував зо зрубу, якась гілляка збила, а він за поспіхом і не помітив того.

— Це ж,— каже,— я там його загубив. Скочу, візьму.

— Не ходи,— кажуть,— бо он уже як близько вогонь до вогню: ще згоріш.

А вогонь так і насуває, так і жере і траву, і зруб. З одного боку цей вогонь розгорівся, а з другого той наступає. Тільки між їми ще невеличка смужка не спалена.

А йому ж то жалко картуза. Як кинеється туди!.. А вітер як ірвоне, мов буря, полум'я як бухне,— так його й покрило... Тільки крикнув, та вже й нічого...

Тільки крикнув...

А хлопці злякались та назад у село. Прибігли, заховались у повітку до Гапона та сидять нишком,— уже бояться й признаватися, що скоїлось. Приходить Гапониха.

— Ви чого тут?

Вони мовчать... Білі-білі, та аж трусяться. Вона таки в їх допиталась,— усе їй розказали.

Гапониха до нас. Я та Харита в хаті були.

— Ой, сусідоньки! Чи не знаєте ж ви, що ваш Петрусь ізгорів?

Ми так і поніміли. А Харита широко очі розкрила та дивиться на неї, дивиться... А Гапониха розказує... І не дослухала Харита — як крикнула, як побігла... Я за нею, а вона вже за двором. Діти маленькі гралися в дворі, побачили, що мати побігла, та в крик, та за нею... Я дітей поки припинила, а Харити вже й не видно. Побігла б я за нею,— так де вже мені, старій! А тепер злякалась так, що й ноги не несуть. Коли на ворота Михайло возом.

— Михайле, рятуй сина!

Він як почув, так і стрепенувся:

— Чого це ви, мамо?

— Казала Гапониха, що згорів у степу.

Він уже й коня завертає. Я вчепилася за віз:

— Стривай, не кидай мене!

Скочила я на віз; Михайло погнав коня так, що тільки куря́ по дорозі курить. Перебігли селом, вибігли в степ, аж усе небо в димах, а вже геть далеко широка смуга вогняна, довга-довга, іде понад землею, іде й жевріє, за собою чорну пожарину покидаючи.

Харити не видно: мабуть, не шляхом, а навпростець міжниками побігла.

Жене Михайло коня, зуби зціпивши, блідий та страшний. Я за полудрабки держусь.

Серед пожарини кущики стримлять обгорілі. Отож і Петрусь там.

А може, хлопці збрехали, або, може, не побачили, як він вискочив на другий бік?

Добігли до зрубу, вскочили в його. Михайло попереду біжить, а я за їм плутаюсь... Не видно Харити. Добігли на край зруба... Лежить вона там, і Петрусь лежить, вона біля його впала...

Нахилився батько над сином. Обгоріла, почорніла білява голівонька... Обличчям до землі припало. Повернув батько голову синові та й застогнав:

— Очі,— каже,— очі!..

Все личенько спік огонь і очі виїв.

— Сину!.. Сину мій!..

Мовчки підняв батько сина і поніс до воза. Ручка в його звисла, а в їй картузик недогорілий... одежа спопеліла, опадає... Положив сина Михайло на віз, тоді жінку підняв і її біля сина положив,— вона й не почувала того.

Завернув коня, веде його сам. Я за возом насилу йду.

Згодом, мабуть, вітер Хариту обвіяв: очутилась, підвелась, мене побачила.

— Мамо,— каже.

А далі зирк набік, а ті випечені очі на неї як глянуть!.. Скрикнула, зірвалася з воза та й подалася просто до села — біжить і кричить... біжить і кричить... Ми вже її і не здоганяли.

Уїхали в село,— люди обступають, розпитуються: а ми й слова не промовимо.

Уїхали в двір, уніс Михайло сина в хату, положив на полу...

Тільки положив, а тут уже й урядник набіг... А там становий, слідство, допитують усіх... І ховати не дають...

Аж на третій день поховали ми Петруся.

Усі ці три дні Харита і словом не озвалась ні до кого, і до сина не підходила, і не дивилась на його, на дворі й ночувала.

Перед похоронами підійшла до труни, глянула.

— Не Петрусь.— каже. І одійшла

Друга моя дочка вже тужить по мертвому за матір:

Мій небожику, мій соловеєчку!
Мій небожику, мій ріднесенький!
Мій робітничку дрібнесенький!
Мій орачику, мій косарику!
Та батько-мати твого зросту дожидали,
Як сонечка виглядали,
А тепер уже й не діждуться;
Та палке полум'я твоє личко спалило,
Та жаркий огонь твої очі виїв...

Я за сльозами й світа не бачу, а батько аж до землі хилиться.
Тільки Харита як німа.

А нащо ж такої смутної
Невеселої хати забажав?
Та там же тебе сонечко не зогріє,
Буйний вітер не обвіє!..

Народу за труною йде — сила. Усяке знало, через що Петрусь умер, дак і йшли, і великі й малі. Плачуть усі, тільки мати — ні.

І труну в яму спустили, і землею засипали,— вона нічого. Така й додому вернулася.

Тільки в двір, а урядник з соцьким та з десятником за ними та до Михайла:

— Ходім!

— Чого?

— Ще й розпитується! Підпалили панську траву, хлопця спекли живцем, а ще й не зна чого!

Потягли Михайла. А Харита в хаті і не бачить того. Я вже їй і не кажу. Поминув увесь день,— нема Михайла, а надвечір прибігає Гапониха, голосить:

— Ой, забрали ж, забрали!.. І Гапона забрали, і вашого Михайла, і Охріма... В острог повезли...

— За що в острог?

— За підпал.

Глянула, а Харита стоїть проти нас.

— За підпал? — каже.— Ні-ні, там Петруся не було, це не він. Його не було: я скрізь шукала,— нічого не знайшла. Тільки купочку знайшла... купочку... тільки купочку обгорілу... А волоссячка білявенького нема... Де воно поділося, білявеньке волоссячко?..

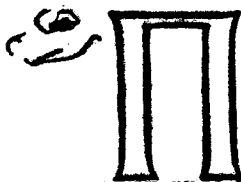
І озирається по хаті...

Пані моя ласкава та добра! Порадьте ж бо мені, що мені робити? Михайло в тюрмі сидить, кажуть,— на Сибір зашлють... А як же ми будемо без його? Чи не можна його визволити!.. Ви ж учені, ви ж на те й по книжках дивитесь, щоб людям пособляти... Коли чого не знаєте,— в пана попитайте... Чи мені до лікарів дочку везти, чи мені що з нею робити? Бо кажу ж вам,— от уже другий тиждень... Люди говорять, що вона вже в божій волі... Нічого не промовить, тільки все одно... Візьме двох меншеньких, дівчаток, припинить та й питає:

— Не бачили Петруся, дітки? Там його нема: там купочка тільки, попілець... А де ж білявеньке волоссячко?..

ПАНЬКО

Панько останній ускочив у дерев'яний великий цебер до чотирьох товаришів і гукнув машиністу:

— Пускай!

Цебер почав спускатися в шахту спершу тихо, а далі все швидше й швидше. Він хитався на всі боки, і шахтарі повинні були часом відпихатися від стін, щоб не вдаритись об їх,— тоді б усі сторч головою могли полетіти в шахту з розбитого цебра. Але шахта була не глибока; чорні стіни промайнули швидко, й шахтарі вже були на дні.

— Ну, вилазь! — сказав Панько й сам вискочив перший, держачи в руках динамітові патрони. Товариші почали вилазити за ім з струментом у руках.

Зараз же біля сторчової шахти пробивано новий хідник. Але величезна брила кам'яна, зустрівшись на дорозі, не давала йти далі.

Шахтарі мусили розбити цю каменюку динамітом.

За кілька ступнів вони були вже там, де треба. Нахиляючись, вони пройшли,— чи, мабуть, краще сказати — пролізли, у почату нору.

Там було мокро й темно. Дві лампи шахтарські, блимаючи, освічували чорні стіни і не менше чорні шахтарські обличчя, тільки зуби та очі біліли на тих арапських обличчях.

Робітники почали оглядати камінь.

— Ну, з їм буде морока! — промовив один.

— Та здоровий! — додав другий.

— То нічого, що здоровий, а ось подивимось, як його пробувати,— сказав Панько.— Ану лиш, давай свердел!

Почали вертати камінь, б'ючи по свердлу молотком: камінь мало подавався.

— І щоб було кращий струмент узяти! — сердився Панько, що порядкував ділом,— а то цим — до вечора не зробиш дірки.

— Та й вечір недалеко,— озвався хтось.

— І добре, бо вже й кістки болять на цій чортовій роботі,— додав один шахтар.

— Не журись! — одказав молодий високий парубок,— зате завтра неділя, погуляємо!

— Погуляємо! — трохи зло відказав йому чоловік з бородою. Він приходив на роботу з села і мав сьогодні йти додому, несучи свій заробіток сім'ї. Парубок же той жив на шахті і всі гроші витрачав на себе. Перший був порядний господар і не міг бути прихильний до шибайголови шахтарської.

— Погуляємо! Вам усе тільки б гульки справляти! За гульками й діла не знаєте.

— А якого я діла не знаю? — розсердився парубок.

— А от такого, що тебе посилено взяти путящого струменту, а ти взяв казна-що.

— Велике лихо! — відмовив парубок.— Як треба буде, то підіймуть та й візьму кращий.

— А воно й справді треба взяти,— промовив Панько.— Ану лиш добудь!

— Круть верть — зараз буде! — сказав парубок. — Ходім, Семене!

Другий парубок, той, що лаяв роботу, пішов з їм до цебра.

Три шахтарі посідали, прихилившись спинами до каменюки. Двоє почали зараз же крутити цигарки і позакурювали їх від лампи, що причепили збоку на стіні.

Панько не курив. Він дуже втомився. Сьогодні йому було багато роботи. Хотілося відпочити. Поки товариші курили й роз-

мовляли, він мовчки сидів, приплющивши очі. Залюбки згадував, що сьогодні піде додому, обмнеться, відпочине й побуде в своїй сім'ї. Сім'ї всього — жінка молода та маленький син, років три йому було. Влітку Панько хліборобив, а взимку заробляв по шахгах. Цей заробіток давав йому змогу не вбожити, ще трохи й підправляти своє господарство.

Він тепер думав про свою теплу чистеньку хатку. Вона так і в'являлась йому, а серед неї Одарка. І обличчя в Одарки так наче всміхнулося до нього. Якесь любе, лагідне почування обняло Панька, і йому так схотілося швидше туди, до неї й до сина. Ну, Данько запевне спатиме, як він прийде, але завтра вже ж спить:

— А со мені татко принесла з сахти?

Чудний! Завсігди з матір'ю, чує, як на неї кажуть «вона», то й собі на всіх, — і на чоловіків, і на жінок, — почав казати «вона». Треба буде взяти йому в крамниці яку канхветину. Бо так тобі любо обніме за шию та й каже:

— А со принесла?

А Одарка дождатиме його, хоч як пізно він прийде, — вона не ляже...

Усміх осяйнув умазане в сажу чорне обличчя Панькове. Йому знову схотілося побачити Одарку зараз біля себе... Ні, самому бути зараз біля неї...

— А ось і ми! — гукнув голос мало не над самим Паньком.

Панько розплющив очі. Парубки вже вернулися з струментом. Треба було робити. Трохи нехотя відірвався Панько від своїх мрій і встав.

З новим струментом робота пішла краще. Але все ж каменюка подавалася погано, бо дуже тверда була.

— Та ну його к бісу, — всі руки обшмугляв! — промовив чоловік з бородою, спускаючи руку з молотком. — Буде й стільки!

— Не глибоко буде, не розірве враз, — сказав Панько.

— Дарма, — удруге можна, коли треба буде.

Панько позастромлював у попровірчувані дірки патрони.

— Ну, хлопці, — гайда в цебер! Я зараз позапалюю гноти.

Чотири шахтарі пішли до цебра, покинувши Панька запалювати. Парубок зачепив старого:

— А що, от і приніс, що треба, й не загаялись.

— Мовчи вже! Про тебе й кури сокочуть по смітниках, що ти такий моторний, — відмовив той.

— Та про мене хоч кури сокочуть, дядьку Андрію, а про вас і того нема! — відказав парубок, улазячи в цебер.

— Га-га-га! — зареготалися шахтарі, — от так утяв!

— Утяв! — розсердився дядько Андрій, уже стоячи в цебрі в той час, як інші ще влазили.— Утяв! Якби йому язика втяти, так ото було б добре! А то дуже довгий,— щоб не придавило коли в шахті грудякою.

Шахтарі знову зареготались, і під регіт парубок гукнув угору:

— Піднімай!

Цебер смикнуло й піднесло вгору.

— Стій! стій! — скрикнув дядько Андрій.— А Панько?

За реготом та за спіркою шахтарі зовсім забули, що Панько мусить сісти з їми. Вони зирнули наниз і побачили Панька.

— Стій! — згукнув з усієї сили парубок.

Цебер спинився.

Панько все це бачив. Він одразу згадав, що патрони позабivano неглибоко, що гноти були короткі. Вибух мусить бути зараз — ось-ось. Коли цебер спуститься, то каміння вдарить просто на товаришів. Все це він зрозумів за одну мить.

— Що бог дасть! — промайнуло у його в голові. І перш, ніж товариші встигли гукнути, щоб спускати, він голосно крикнув:

— Піднімай!

Цебер знову смикнуло й відразу винесло нагору.

Панько повернувся, щоб кинутися набік у другий хідник.

Але саме в цю мить із темряви блискнуло ясным огнем, потім ударило, і важкий гугот струсонував шахту. Панько почув, як щось штовхнуло його в груди й кинуло навзнем.

.....

Як дим розвіявся, товариші кинулись у шахту. Панько лежав зараз же тут, і його груди були однією великою кривавою раною...

1893 р.

БАТЬКО ТА ДОЧКА

I

Мала Маруся зосталася дома сама. Її батько пішов на роботу в шахту. Ні братів, ні сестер у неї не було; мати її вмерла, тим вона завжди зоставалася сама, як батько йшов на роботу.

Вони прийшли сюди з села. Маруся залюбки згадує той час, як вона там із матір'ю жила. Тільки це давно, давно було! Вона ледве пригадує молоде вродливе обличчя з великими темними очима. Вона пригадує, як це обличчя, без краю ласкаве, схилилося до неї, а дбайливі руки вкривали її тепліше, і тихий материн голос казав:

— Спи, моя голубко! — Спи, мое серденько!

Багато з того, що тоді було, позабувалося — адже їй тільки чотири роки було, як мати вмерла, — але цей чарівний образ ніколи не зникав з душі бідної дівчини-сироти.

Її батька звали Максимом. Він був безземельний, бо Мару-

син дід, за панського ще права, був при панах, а не хліборобом, і через те землі йому не дано. Як Максим дружився, то його матері вже не було на світі, та й батько незабаром по тому вмер. Зостався Максим сам із жінкою.

У їх була тільки хатка та дворища клапоть, а землю хліборобну наймати доводилось. Поки мати Марусина жива була,— вони так-сяк господарювали; а вже як вона вмерла (тільки п'ять год за чоловіком і пожила), то тоді господарство зовсім занепало, бо й не можна було хазяйнувати без господині. Максим не схотів женитися вдруге; він оддав Марусю в сім'ю до своєї сестри, а сам позабавив вікна та двері у батьковій хаті, та й подався заробляти на шахти.

У тітки Маруся вижила чотири роки. Важко їй там було жити!

Вона завсігди була як чужа, як приймачка у цій сім'ї. Там було вже четверо дітей та двоє старих,— то Маруся була аж сьомою. Усім треба було надати їсти, всіх треба було якось одягти. Тітка з дядьком з усієї сили працювали, годуючи сім'ю,— тож не дивно, що вони часом натякали Марусі, що вона не «своя». Правда, Максим платив сестрі за дочку скількись там грошей. Тітка з дядьком знали, що цих грошей стане, щоб прогудувати дівчину. А все їм здавалося часом, що Маруся — зайвий клопіт у їх; здавалося це їм того, що важка робота в убозтві зучила їх труситися над кожною крихтою.

Через те Маруся не знала жалювання в цій сім'ї. Воно і свої діти тітка не дуже милувала, та все ж то були свої; хоч і покарає, та й пожалує потім. А Маруся була «не своя», хоч і родичка. Тим вона чула від тітки здебільшого саме бурчання та гримання і мало, дуже мало коли зазнавала жалювання.

Еге, вона не знала жалювання, того пестивого материного жалювання, що так добре його видно навіть, як гляне мати, як погладе дитину по голівці. Оце саме й було найбільшим горем бідній уразливій дівчині. Тим і образ той, як мати її пестує, нахилившись до її, Марусиною, прґолов'я,— зберігся в дитячій душі такий звабливо — чарівний.

Найбільша радість Марусі була, як у неробочий день часом приходив до неї батько.

Він дуже любив Марусю, завсігди приносив їй якого гостинця, садовив її до себе на коліна, як вона була маленькою, і так багато розмовляв із нею, як вона піросла. З самим батьком тільки розмовляла вона зовсім ширю, сам батько тільки й знав, чим вона журилася та з чого раділа.

І ото, як одного разу сиділи вони вдвох у садку, її журба за рідним пестуванням вибухнула відразу.

— Візьміть мене, візьміть мене до себе, татку! Я не хочу тут більше жити! — благала, ридаючи, дівчина, припадаючи своєю маленькою чорнявою голівонькою батькові до колін.

— Серденько моє, куди ж я тебе візьму? Адже я в казармі живу, — там тобі не можна жити, — впевняв її батько.

— Я буду там жити, я буду вам пособляти, — тільки візьміть мене!

— Дурненьке! Ти не знаєш, що то таке казарма. Там тісно, нечисто, там живуть самі великі чоловіки, а дітям там не можна жити. Ніяк мені тебе, дочко, взяти.

І справді не міг батько взяти Марусю. Казарма, де шахтарі жили — це була довга, тісна й брудна будівля. В ній жили робітники й спали всі покотом на одному полу, а піл тягся через усю хату. Будівля була дуже вузька, бо між полом та другою стіною ледве можна було пройти, щоб лягти на піл. Тут не можна було жити сім'єю — ось через віщо Марусин батько не міг її до себе взяти.

Але її сльози зворушили йому серце, і він почав думати, яким би способом зробити, щоб дочці було жити краще. Він згадував усіх своїх родичів, силкуючись угадати, хто з їх був би ласкавіший до Марусі, щоб туди віддати її, у сестри забравши. Та нічого не надумав. Таких родичів не було; були й гарні люди, та хто ж його знає, як у їх Марусі буде. Адже й сестра його — людина гарна, а Марусі важко в неї жити. Та ще й те: сестра гніватиметься, коли взяти в неї дівчину, а кому іншому віддати.

Відразу йому згадалось: а що, якби й справді послухатися Марусі та й узяти її жити до себе? Тільки не в казарму, а в землянку. Бо на шахтах робітники жили то в казармі, а то ще й у низеньких, поганеньких, землею критих хатах, що звалися землянками. Такі землянки давано самим тим шахтарям, що в їх сім'ї були. А що, якби й він попрохав собі землянку?

Звісно, мабуть, так буде, що її не дадуть йому, та але ж: догнав — не догнав, а побігти можна. Та й єсть одна землянка-пустка, — правда, така, що вже гіршої й не буває, так що ж його зробиш? А проте, таку негодящу, може, швидше й дадуть. Це вже як управитель над шахтами скаже, — як потрапиш до його в слухний час, то може й дасть.

А вже й гарно було б жити з Марусею вдвох! Погано самому, важко жити! А якби Маруся — от би добре було!.. Максим уже собі в'являв те радісне життя...

Так думаючи, подався Максим до управителя. Мабуть, у слухний час він прийшов.

— Нашо тобі землянка? — допитувавсь управитель.

— Та дочка в мене маленька, дак не можна їй у казармі жити,— казав Максим.

— А чом же вона з матір'ю не живе?

— Бо нема в неї матері, а в людей важко жити. Ото й доводиться мені до себе взяти її. А хіба ж можна в казармі з нею? Дозвольте вже, спасибі вам, жити в тій земляночці,— однак вона без догляду розвалиться, а ми її держатимем цілу.

— А воно й правда, що розвалиться,— подумав управитель і згодився.— Ну, гаразд,— можеш туди переходити.

Низько вклонившись, вийшов од управителя Максим, та й пішов просто до землянки. Вона справді була поганенька: шпатури пообпадали, хворостяна покрівля (стелі по землянках не буває) погнулася у середину від землі, що на їй було насипано; одно віконце, та й те без шибок, а двері висіли на бік на одній завісі.

Не дожидавши, поки все те звелить управитель полагодити, Максим заходився своїм коштом усе, що треба, робити. Він полагодив двері, засклав вікно й навіть думав був заходжуватись хату мазати, та не було коли.

— Хай уже Маруся сама вимаже,— подумав Максим і, скоро прийшла неділя, узяв Марусю від сестри до себе, у свою нову хату.

Весела була Маруся без краю. Байдуже їй було, що ця хата така обідрана: вона здавалась їй чудово гарною,— бо ж вона в їй порядкувала й хазяйнувала, як хотіла. Вона, як здолала своїми малими руками, вимазала хату, а комин помалювала червоними та синіми кривульками, що були такі, як квітки, і квітками, що були такі, як кривульки, і те малювання не то їй, а й Максимові навіть здавалося чудовим. Максим приладнав стіл та лаву,— і от уже й хата така, як треба, стала.

Вже ж, мабуть, і не раділа Маруся, а ще дужче Максим! Який він був радий, що взяв Марусю до себе! Щодня тепер він приходив з роботи не в брудну, вонючу й тісну казарму, а в чистенький біленький захисточок, і там його стрівала дочка, і він міг відпочити й порадити, дивлячись, як вона господарює, мов і справжня господарка.

З того часу життя Максимове та Марусине пішло рівно та спокійно. Щодня вранці рано Максим ішов на роботу, а Маруся лишалася дома сама. Вона починала господарювати.

Як жила вона в тітки, то була найбільшою дівчиною в сім'ї.

Тим на неї накинута було багато роботи, що її роблять звичайно тільки більші дівчата. Тоді їй це було важко, а тепер вона рада була, що так трапилося, бо вона навчилася багато дечого робити за справжню господиню, а тепер саме цього їй і треба було. Отож, що сама знаючи, а що батька питаючи,— вона, як уміла, варила їсти. Не завсігди їй щастило, а найбільше отой борщ дався їй узнаки,— ніяк, звичайно, не хоче бути добрий на смак! Ну, та це ще не велике лихо було, бо батько й дочка не звикли ласо їсти, а після щоденної важкої роботи в шахті Максимові завсігди добре хотілося їсти ввечері.

Кажу — ввечері, бо тільки ввечері приходив він з роботи до дому. Він бив вугіль, той, що їм топлять, а вугіль той глибоко в землі лежить. Щоб досягти до його, копають глибокі колодязі (шахти) та й копаються на всі боки попід землею,—скрізь таких нір та печер понаробляють. Отож як залізе Максим у таку нору, глибоко-глибоко під землею, дак уже й не вилазить звідти весь день,— там і обіда те, що з дому візьме. А Маруся дома сама обідає — так, не дуже варить, а більш вчорашнє доїдає. А вже ввечері як треба вони їли.

Як упорається Маруся, то звичайно шие. Шила вона поганенько, та все ж полатати одежину яку могла,—то й досить цього було. А шити нове вона у сусіди Горпини вчилася. Чоловік Горпини теж на шахті робив, а Горпина часом учила дівчат шити. Маруся замкне свою хатку, та й біжить до неї вчитися. А то часом дві-три дівчини подруги прибігали до неї шити,— щоб веселіше було. Прибіжать, набалакають повну хату і звеселять Марусю.

Увечері приходив Максим, а в свято, то й увесь день дома був. Отоді Марусі найвеселіше було. Жде бувало — не діждеться, як загуде машина ввечері,— ото, щоб роботу шахтарі кидали. Тільки загуде,— вона так і метнеться готувати все, що треба. От уже й ходу чути, двері відчиняються і знайома чорна постать стає на порозі.

— Ой, які ж ви чорні, татку! — мало не щоразу скрикує Маруся, скоро батька вздрить.

І справді, не то одежа у Максима вся чорна від вугілля, а й обличчя таке чорне від сажі, як у арапа,— тільки зуби та очі блищать на чорному.

— А тобі не до вподоби? — сміється Максим.— Ну, то давай умиваться!

Маруся тікає аж на піч, у куточок, а Максим тим часом умивається та передягається.

— От і вже! — каже він.

Маруся вилазить зі своєї схованки, прибирає швиденько, що треба, і вже трохи згодом сидять обое за столом, а на столі в місці гарячий борщ парує.

Повечерявши, вони розмовляють.

Встаровину, живучи в казармі, Максим, прийшовши з роботи, поспішався, звичайно, швидше спати. І це не через те саме, що він утомлявся, а й тим, що йому зовсім гидке було життя в казармі — з брудом, з пияцтвом та іншим. Він поспішався швидше заснути, щоб хоч не бачити того бруду й гидоти, що серед неї доводилось йому жити. А тепер йому не хотілося спати, і шовечора вони вдвох розмовляли, часом і довгенько. Маруся цікаво слухала, що оповідав їй батько про шахти, про те, як у їх роблять. Вона здригалася з остраху, уявляючи собі, як її татко лежить глибоко під землею в норі, а та нора ось-ось завалиться й засипле його навіки,— лежить і б'є кайлом вугіль... Часто згадували вони покійну Марусину матір, і це були такі сумні, такі солодкі розмови!

Але ще більше розмовляли вони про свої заміри. Тими замірами вони жили, ті заміри звеселяли їм важке та хмурне життя.

У Максима була одна мрія. Він був безземельний, і йому здавалося, що нема більшого щастя над те, коли чоловік має клопоту свого поля. На шахти він пішов тим, що ніяк було хазяйнувати, а якби хазяйнувати можна було, то залюбки кинув би він шахти. І ото розмовляючи одного разу так увечері, він звірих дочці свої мрії.

— Знаєш, Марусе, що я думаю?

— А що, татку?

— А добре було б жити не тут і не ходити в шахту, а жити дома у своїй хаті та господарювати як треба.

— Ой і гарно ж було б, господи! — скрикує Маруся й оченята в неї блищать.

— Еге, гарно... — каже Максим. — Якби то зібрати грошей хоч трошки та купити поле...

— Ой купіть, татку, купіть!

— Не дуже швидко й купиш! На це треба грошей. Та ще хіба з самим полем що зробиш? Треба ще й струменту скільки, пару волів або хоч коняку...

Чорнява голівка Марусина, сумуючи, схиляється, але зараз надія знову займається у дитини в очах.

— Ну, то що? Ми назбираємо грошей на струмент, і на воли, й на все.

— Не легенько його збирати, дочко! А проте — бог pomoже. Уже трохи таки я й назбирав (тільки про це нікому не хвались).

Заробити можна тут добре, а витрачаєм на себе ми не багато,— то й можна назбирати хоч на поганеньке хазяйствечко. Тільки доведеться ще поробитись добре.

— А довго ж?

— Та таки довгенько, дочко,— зо два чи зо три роки ще.

Маруся зовсім засмучується.

— Та й довго ж! — каже вона, знову похнюплюючись.

— Довго? Ні, це ще не довго! Та й не можна раніше. Треба, щоб ти підросла, справжньою господинею стала. Бо хто ж у мене хазяйнуватиме? Тепер тобі десять років, а за три роки буде тринадцять. І то ще мала будеш,— не впораєшся. Та дарма! Візь- мемо до себе бабу Оксану,— вона порядок даватиме.

Баба Оксана була під літами, та ще кріпка собі жінка, бездітна, безхатня; колись була вона хазяйкою, а як умер чоловік, пішла ходити по наймах та й ходила вже років з десятку. Максим знав, що вона могла б пособити йому і залюбки пішла б до нього, бо в його в хаті була б вона не за наймичку, а за господиню.

— Та навіщо ж її брати? — сперечається Маруся.— Наче я сама не впораюсь! Та я і вдень, і вночі робитиму.

— Ну, воно трохи важкенько без відпочинку день і ніч робити,— сміється Максим,— а баба Оксана тобі шкоди не зробить, а порядок дасть, бо ти порядку не знаєш.

— Та вже хай приходе! — говорить врешті Маруся.— Вона не сердита.

Отаке надумали батько з дочкою та й завзялись досягти свого.

Вони zostалися на шахтах і так прожили ще два роки. Увесь цей час одно марили вони про те, як вони колись житимуть, та трохи не щовечора вишукували вони все нове цікаве в цій справі та розмовляли про його. Тими мріями та розмовами кращало життя Максимові та Марусі, а без їх воно було б дуже невеселе, бо й батькові, й дочці доводилось багато й важко робити. Якби не було в їх надії, що тією роботою осягнуть вони мету бажану, було б життя їм безрадісне. А тепер Максим з усієї сили гнався за заробітком і робив часто над міру. Маруся ж не тільки клопоталася хатнім ділом (а це такий малій дівчині було важко), а ще й щиро вчилася шити,— вона-бо хотіла, щоб усе вміти шити, як дома господарюватиме.

Отож поробившись Максим так ще два роки, зібрав стільки грошей, що міг би вже собі клапоть поля купити, а до його коняку та ще дещо. Він поле й купив (продав у його слободі один чоловік), а більше нічого не купував, бо дожидався ярмарку вес-

няного, що бував у ближній слободі. Як же прийшла весна, купив Максим зерна, найняв чоловіка зорати та засіяти йому ниву. А сам зостався поки на шахті, бо трапилась така робота, що дуже добре заробити можна було. То й зважився Максим перебути на шахтах весну до зелених свят, а вже тоді подаватися додому на село.

І батько, і дочка так-то вже дожидалися тих свят! Маруся лічила б не то дні, а й години, що до тих зелених свят зосталися,— та шкода, що на години лічити не знала! А й довгий здався їй цей час,— довший за ті три роки, що вони вижили тут. Та все ж хоч і як довго час той тягся, а таки й йому край приходив. Сьогодні вранці полічила Маруся, що жити їм на шахтах усього шість день зосталося, і сказала про це батькові, як він ішов на роботу.

— Правда, правда, дочко,— відмовив Максим,— у суботу гроші за тиждень віддаватимуть,— а тоді гайда!

— Ой, господи! як же ж то ще довго до суботи! — зітхнула Маруся.

— Та вже якось доживемо! — розважав її батько.— Ну, зоставайся здорова, ясочко!

II

Пішов батько, а Маруся зосталася сама. Вона швиденько поприбрала в хаті і визирнула у віконце. Там сонечко вже зішло. Надворі було весело та любо. Марусі заманулося туди. Та в неї була робота: вона дошивала сьогодні сорочку батькові, та таку, що сама всю пошила, а це було вперше. Ця робота була їй така люба, що вона швидше одвернулася од вікна, щоб і спокуси не було, та й заходилася шити.

Як шиєш, то можна й думати.

І Маруся думала собі про те, як вони переїздитимуть звідси, та якого це клопоту буде. Та дарма — якось воно буде, а як улаштується — от тоді добре! У своїй хаті! Своя хата дуже більша за цю землянку та така весела! А коло хати Маруся квіток-квіток понасаджує,— от як у її матері було — це так кажуть, бо вона сама не пам'ята цього. Татко каже, що він ще садитиме садовину в тому садочку, що вже там є. От добро — свій садок! Вийдеш у його: сонечко сяє, пташки щебечуть, вишеньки червоніють — вже ж і гарно!

Маруся всміхнулась радісно та й... схаменулась. За своїми думками вона й не помітила, що вже й голку з рук пустила, і не

ше вже. Трошки засоромилась та швидше знову до роботи. І так щиренько шила до обід.

Опівдні чує,— гуде машина: це обід шахтарям. Маруся й собі кинула шити та трошки підгодувалась тим, що вчора не доїли, а варити самій собі вранці не схотіла, бо дуже з сорочкою поспішалася. Попоївши,— знову до шиття. Чує й машина гуде,— це вже й татко пообідав і робити заходився.

Пошилась Маруся так ще з годинку. Коли чує,— машина знову загула. Дівчина здивувалась. Чого це вона? У такий час вона не гуде,— а тепер же нашо? А проте вона недовго тим цікавилася і забулася була про це, діла свого пильнуючи. Коли трохи згодом,— чує, гомін якийсь на вулиці. Щось наче біжить, та ще й не одно, гомонить, та кричить щось.

— Що воно за знак? — подумала Маруся й визирнула у віконце.

Дивиться, біжать люди та щось гукають. Здалося те Марусі цікаве. Вона вискочила з хати. Люди вже перебігли, й вона не могла ні про в'що довідатися. Та трохи згодом побачила, — біжить проз неї знайома дівчина туди, куди й люди побігли.

— Галько! — гукнула вона до неї.— Галько!

Галька спинилась і вздріла Марусю.

— Ой, Марусю, сестричко!.. Ой що ж там зробилося — шахту залило! — ледве поспішилась казати дівчина, бо дух їй від швидкого бігу забивало.

Маруся спершу не зрозуміла й спиталася:

— Яку шахту? де?

— Та нову шахту. Так, кажуть, водою й залило!

— А тобі ж хто казав? — спиталася Маруся.

— Та люди ж бігли та й кричали, що залило. Ходім туди! — казала Галька поспішаючись.

Маруся мовчала. Вона ніяк не могла зрозуміти, звідки взялася вода заливати шахту, коли скрізь було сухо. Та вона не довго про це думала. Інша думка вразила її: у тій шахті робив її батько,— то це й його залило? Ця думка вдарила її, мов стрель стрельнув, і вона трохи не впала.

— Ой, Марусю, яка ти бліда-бліда стала! — скрикнула Галька, підбігаючи до неї.— От спасибі богові,— От спасибі богові, що мій батько не в новій шахті, а то лихо було б! А твій, Марусю, в якій?

— У новій....

— От бідна ти!.. — пожаліла Галька.— Ходімо ж туди!

— Ходім! ходім! — одразу стрепенулась Маруся, вхопила Гальку за руку й потягла її за собою.

— Та не так-бо швидко, сестричко! — пручалася та, — а то я не підбіжу.

Від землянки, де Маруся жила, до нової шахти було не дуже далеко, і дівчата швидко туди добігли.

Що ближче вони добігали до неї, то більше людей їм стрівалося, що туди ж бігли, а коло самої шахти зібралася вже чимала юрма, — тут був управитель над шахтами, штегер, шахтарі, що не пішли сьогодні на роботу, кілька жінок з дітьми. Деякі жінки плакали, навіть тужили.

Держачися за руки, полізли дівчата поміж народ і з бідною дотовпились аж на середину між люди. Там вони побачили, — якийсь чоловік сидить на каменюці, на вугільний вагончик злігши. Маруся відразу його пізнала: то був Семен, шахтар, що робив у одній шахті з її батьком. Він був тепер увесь мокрий, і видно було, що з їм сталося щось: чи хворий він, чи в шахті прибито. Біля його стояв управитель, високий чорнявий чоловік, і наказував штегерові:

— Підніміть двадцять чоловіка з шахт! Обидва смоки сюди з локомобільчиком швидше!

Штегер побіг. Управитель повернувся до Семена.

— Ну, та як же воно було?

— Так! — відмовив Семен, сидячи й кривлячись часом, певне з болю. — Ми били вугіль удвох з Іваном. Коли це як зашумить! М'я зирк, а вода так і суне! Кинулись бігти, — так хіба ж його втечеш? Як ухопило нас, як понесло!.. Зараз я Івана й загубив, — утоп, мабуть, бідолаха. А я вже силкуюся тільки, щоб далі від стін та від стовпів бути. А воно мене як закруте та об стовп головою — лусь! Почорніло мені в очах, — от, думаю, край! Аж воно, хвала богові, й нічого — мабуть, не дуже вдарило. Потім ще не раз било, та не головою. Якби була сторчова шахта, — пропав би! Ну, а з похідної винесло на білий світ.

— А правда, — казав якийсь шахтар, — у сторчовій край! А з похідної може й винести. Щастя твое!

— Та звідки ж та вода взялася? — допитувався другий шахтар.

Хтось одмовив:

— Та з старої шахти. Уже, мабуть, з рік, як вона повна води — залило ж. Вони, мабуть, підійшли під неї або до неї та й прибилися туди, — от воно й залило.

— А ти хіба знаєш?

— Авжеж знаю, бо в старій шахті було повно води, а тепер у глиб вода пішла.

— Лихо та й годі!

— А скільки людей у шахті? — спитавсь управитель у десятника.

— Та, хвала богові, не багато: було десятеро, одного висло, а дев'ятеро там,— відмовив той.

Маруся протовпилася аж до шахти. Це була не сторчова шахта, не така, як колодязь, а була це похідна шахта, така, що як печера йшла у землю углиб, і шахтарів не спускано в неї, як у сторчову, а вони просто ходили туди... Тепер вона була вщерть повна нечистої, якоїсь рудої води. Вода дійшла вже доти, поки їй треба було, і стояла тихо. Шахта здавалася зовсім мертвою. І справді,— вона була могильною ямою тим нещасливим, що в їй робили. І її, Марусин, батько в цій ямі.

Маруся, знесилена, сіла на вугільний вагончик, що там стояв. Галька сіпала її за руку, казала, що треба відійти від шахти, але Маруся мов не чула її, сиділа непорушно, втупивши очі в ту яму з каламутною водою, що поглинула її батька. Галька підждала трохи, а далі, бачивши, що Маруся не хоче йти з нею, відійшла.

Тимчасом людей прибільшало. Поприбігали шахтарі з другої шахти. Привезено смоки, локомотив маленький, і почали їх ставити.

— А ця чого тут?— здивувався штегер, Марусю вздрівши.— Геть звідцїля, тут машина стане!

Маруся не ворухнулась; він узяв її за руку.

— Чуеш, іди звідцїля!

Він хотів стягти її з вагончика.

— Не займайте мене! — скрикнула вона,— там татко!

Штегер несамохїть пустив її руку.

— Що там таке? — спитав управитель, підходячи.

— Та ось,— показав штегер,— дівчина. Батько її там.

— Одведїть її звідцїля! — звелїв управитель.

Штегер знов узявся до неї.

— Я не хочу! Я не піду! — і пручалась, і благала Маруся.— Дайте мені тут сидїти: я нічого не робитиму, а тільки ждатиму!

Почувши спірку, жінки протовпились наперед.

— Ой, господи, чия ж то? — почувлося поміж їми.

— Максимова.

— От сердешна сирота! То матері не було, а тепер і батька нема.

— Одведїть геть жінок та дітей! — знову звелїв управитель.

Жінок відштовхнули назад. Але з Марусею справа була важча. Вона пручалась, кричала й не хотїла йти.

— Що я вам роблю? Я буду тут, я тільки дивитимусь, тільки ждатиму. Там татко!.. Ой, там же ж татко!

Управителеві жалко стало Марусі. Він підійшов до неї.

— Дівчино, йди звідцілья,— тут становитимуть машини. Машини витягнуть воду з шахти. Хіба ти не хочеш, щоб твого батька врятовано з шахти?

Почувши це, Маруся відразу встала й одійшла набік. Вона сіла на ту каменюку, де попереду сидів Семен, той, що вода його з шахти викинула (бо його вже кудись поведено). Звідси видко було все, що коло шахти робилося.

Смоки становили недовго. Трохи згодом машина забухтіла. Маруся здригнулася й устала.

По той бік шахти вже лилася з кишки вода, лилася просто на землю й стікала туди, наниз, до яру. Маруся дивилася довго на цю нечисту воду і врешті глянула на шахту. Вона думала, що тут води вже добре поменшало. Вона помилилася. У широкій ямі як було повно води, так і тепер зосталося. Маруся знову сіла на каменюку й почала дивитися на шахту, дожидаючись, поки поменшає води. Вона мало що чула з того, що робилося навкруги неї,— уся-бо її увага повернулася на одно — на воду.

Але вода не подавалася. Принаймні Маруся цього не помічала. На таку широку яму мало було цих смоків.

Проминуло півгодини, година й більш. Люди порозходились. Дві жінки, що їх чоловіки в шахті були, довго стояли й плакали, але врешті й ті пішли. Зосталися самі ті, що робили коло смоків, та Маруся.

Вона й тепер сиділа на каменюці. Її кілька разів хотіли прогнати, та все пожаліють і не проженуть. Тільки години за дві роботи помітила дівчина добре, що вода подалась нижче від країв. Тоді вона ще пильніше почала дивитися. Та даремно пильнувала. Вода подавалася так, що оком не можна було помітити. Марусю починала вже обнімати безнадійна туга. Вона довго не насмілювалася, потім таки встала й підійшла до одного робітника.

— Дядьку,— несміливо почала вона,— чи скоро?

— Що — скоро? — спитався трохи сердито чоловік.

— Чи скоро воду витягнете?

— Ге-ге, дівчино! Ще довгенько тобі дождатися! Ще днів з п'ять поробимось. А йди лишень звідси, не заважай!

Маруся відійшла. Ті слова її вразили. Вона сподівалася, що все зробиться сьогодні. Вона була певна, що її татко ще живий. Він, певно, обрятувався у який закапелок,— такий, що й вода туди не досягне,— там він сидить і дожидається, поки воду витягнуть. Але воду витягнуть аж через п'ять день. Чи вже ж цьому правда? Та'дже ж у татка нема чого їсти,— він умре з голоду, коли п'ять день просидить у шахті, не ївши.

Ой, боже ж мій! Що їй зробити, щоб пособити, щоб швидше обрятувати татка, не дати йому вмерти з голоду? Бідолашна Маруся морочила собі голову і з тугою безнадійною впевнялася, що пособити вона нічим не може, що навіть, якби життя своє віддала, то й тоді не могла б і на один ступінь посунути наперед діло.

З такими тяжкими думками просиділа вона до вечора. Вона хотіла була zostатися тут і на ніч, та її взято за руку й одведено геть. Вона постояла трохи віддалік і пішла додому, мало розбираючи, що вона робить.

Вона ввійшла в свою темну хатину, сіла на лаву, зіперлась на стіл, та й заніміла так. Вона сама не помітила, як страшна втома, що відняла в неї всю силу, кинула її в сон, і вона заснула як мертва, впавши на лаву.

Вона прокинулась несподівано серед ночі.

Навкруги була темрява. Дівчина не могла зрозуміти, що з нею. Вона підвелася й почала згадувати, що сталося. Яку хвилину вона думала, напружуючи думку, й відразу згадала, все згадала. Вона скрикнула несамовито й кинулася з лави наперед хати.

Її татко в шахті, його залила вода, він умирає з голоду! Невимовна, безнадійна, страшна туга обхопила дівчину. Вона почала ридати, але ридання те подібне було більш до несамовитого крику, ніж до ридання.

Округи була темрява — чорна, важка, похмура темрява, і серед цієї темряви, долі в хаті, нікому невидна, від усіх покинута, сиділа маленька посиротіла дівчинка і, обхопивши руками худі коліна, билася об ці коліна головою й ридала, кричала з нестерпучого болю. Вона губила все, що мала в житті: оборону, любов, усе своє щастя — чи то ж могла вона не ридати, не розриватися з несамовитого плачу, не бажати, щоб розпалена голова розбилась об худі коліна?

І вона ридала.

Чи довго це було — вона, не знала. Але дедалі, плач її став усе хрипкіший, усе тихший та тихший. Ридання ще змагалося, ще розривало груди, але в грудях уже не ставало сили його видержувати, але в горла вже нестало змоги виливати голосом безнадійну муку. Ридання потроху стихло. Дівчина припала головою до колін та так і заніміла, і якби не здригалося іноді тіло її перемучене, була б це мертва постать.

А тим часом ніч уже кінчалась, і похмурий невеселий день уже зазирає у вікно. Маруся не помічала цього, не помічала, як потроху білішали перед нею стіни, піч, як висувалися з тем-

р'яві стіл та ікони в кутку. Але як розвиднилось добре, вона помітила світ. Підвелася з долівки і хитаючися вийшла з хати.

Вона пішла до шахти і пройшла до неї спотикаючись. Там була така сама робота, як і вчора. Маруся сплянула на воду й скрикнула з ляку: за весь час, відколи роблено, вода подалась тільки як на піваршина. Знесилена сіла вона на ту каменюку, де й учора сиділа. Та вона не хотіла коритися тій неситі, вона хотіла бути тут, дождатися й дійдтатися.

І вона сиділа. Працювали, розмовляли, метушились робітники, плюскала вода, бухтіла парова машина, але все це Маруся мало й помічала. З німою тугою не спускала вона очей з ями, повної води, й ждала. Чого вона могла ждати?

Так минув день, а Марусина постать усе маячила на каменюці. Робітники вже не прогнали її. Їм було жалко дивитися на цю дівчинку, таку без краю сумну, що, здавалось, то живий жаль, живий сум прийшов у тілі людському та й сів отут на камені, нагадуючи людям про те нещастя, про те горе, яке ховалося там, глибоко попід землею, заховане, запечатане цією каламутною водою. Вони давали їй їсти, та вона не схотіла. До неї прибігла Галька, приходила Горпина, — та жінка, що вчила її шити, — вона ледве промовила з їми кілька слів. Горпина хотіла взяти дівчину з собою та Маруся не пішла. Одначе Горпина примусила її з'їсти пиріжок, що принесла їй з дому.

Так поминув день до вечора, а ввечері Маруся вернулася в свою хату. Не знала, що їй робити, як розважитися. Схотіла молитися. І вона молилася, проказуючи не молитву, а свої слова, свої ледве зрозумілі благання. Це немов заспокоїло її. Вона заснула. Але спала не довго і прокинулася іще вночі — сиділа й дожидала світання.

Ледве свінуло надворі, — вона вже побігла з хати. Але біля шахти було те ж: метушились робітники, бухтіла машина, хлюскали смоки. Тільки, як ближче підійшла, помітила вона й відміну: води в ямі вже не було видко, — вона була десь там глибоко, і звідти тягли її смоки.

Маруся сіла на старе місце.

Вона прийшла з надією, і надія держалася деякий час у неї в грудях. Але потроху надія починала зникати, і пекуча німа туга безнадійная обнімала дівчину. В її маленькій голівоньці плутались безладно чорні, страшні думки. Ні, ніколи не спорожнять цієї клятої безодні! Адже вода позаливала всі закарпелки, — чи то ж виберуть її звідти? А якщо й виберуть, то коли? Тоді, як татко вмер з голоду. Умре? Боже мій милий! А тепер? Може, він уже тепер умер, може, вже давно залила його во-

да? А коли й не потопила, то вже сьогодні третій день, а завтра ще робитимуть, а там ще... І татко сидітиме в шахті не ївши.

Вона починала в'яляти собі страшну смерть з голоду. Там, глибоко під землею, залізши у найдальшу від води нору, сидить він, зігнувшись, і голод його мучить, мучить... Далі вона про це не могла думати, бо вже й від цього самого кригою проймало їй душу.

А коли вона не побачить живого татка, коли вона зостанеться сама на світі, то що їй тоді? Хто її так пожалує, так оборонить, як татко? Ніхто! І, мабуть, краще було б, коли б вона не жила вже на світі, коли б і її та шахта поглинула. Коли татко вмер, коли татко лежить у шахті неживий, то нащо їй жити?

Вона просиділа ввесь цей день німа й непорушна. До неї знову приходила Горпина, їсти приносила, та не могла вона їсти.

На ніч вона не пішла додому,— сподівалася, що вночі може виберуть воду. Вона лягла долі біля того каменя, зібгавшись, як клубочок. Якийсь жалісливий шахтар укрив сердешну своєю світлою. Але вона не спала. Вона то лежала, трусячися з холоду, то підводилась і дивилася, як біля шахти робили люди, чудно осяяні червоним світлом од машини, од ламп. Вони все робили, вони не спинялись: коли втомлялись одні, приходили інші замість їх, а робота все не дороблялась, а в ямі все була вода. Маруся даремно дожидалася всю ніч.

Вранці вона знову сіла на каменюку. Сівши, почувала, що їй погано якось. Вона встала. Ледве встала,— відразу здалося їй, що люди коло шахти, вагончики, шахтова будівля здалека — все це враз якось захиталося, рушило й попливло перед нею. Вона хотіла зрозуміти, що це таке, і ту ж мить упала додолу, непритомна.

Прочнулася Маруся в Горпининій хаті на полу. Спершу вона не зрозуміла, де вона й що з нею. Але зараз же побачила, що біля вікна сидить Горпина й шиє. Чого ж це вона, Маруся, тут?

Горпина озирнулася й побачила, що дівчина дивиться на неї.

— Вже прокинулася? — промовила вона й підійшла до Марусі.— А що, як тобі?

— Та нічого,— відмовила Маруся.— А чого це я, тітко, у вас?

— А того, що ти вчора вранці зомліла коло шахти, а мій Петро там робив і тебе приніс.

— Учора вранці? А сьогодні хіба який день? — спиталася Маруся.

— Сьогодні четвер.

— Четвер? — скрикнула Маруся.— А татко?

— Татко? — А ось стривай, скоро й про татка довідаємось,— ось-ось уже воду витягнуть усю.

— Хіба й досі ще не витягли?

— Ні.

— Четвертий день?

— Еге.

— А я ж як це?

— Та вчора вдень і вночі, і сьогодні все спала, хвала богові. Як тобі тепер?

— Анічогісінько, я піду туди.

— Ні, дочко, ти не ходи! Гаразд, що хвороба сном вийшла. Тобі треба тепер попоїсти.

— Ой, тітко, я не хочу їсти. Пити дуже хочу!

— Ну, на, напийсь,— тільки не води: я тобі молока дам.

Маруся жадібно випила молоко.

— Ну, лягай же, дочко, та лежи,— промовила Горпина.— Відпочинь! А мені треба на часинку піти з хати. Я зараз приїду,— тільки до Мотрі збігаю.

Горпина напнула хусткою й пішла. Маруся зосталася сама. Але вона не могла лежати. Їй здавалося, що там уже доробили все, що там уже витягають з шахти людей. Вона мусить побігти туди, щоб побачити, що там буде. Може вона зустріне татка.

Вона схопилася, швиденько вбулася й вибігла з землянки. За хвилину була вже коло шахти. Там народу було більше, ніж звичайно. Підходячи, Маруся почула слова:— Вагончиком спуститися, вагончиком!

— Так не пройдеш туди — грязюка, слизько; а вагончиком можна.

Марусі перехопило дух. Уже, вже! Вона проскочила проміж людьми аж до шахти.

Там готовано вже вагончик, той, що в йому звичайно возять вугіль. З його одірвано верхню дошку, й один шахтар сів у його.

— Ти ж гляди,— наказував йому штегер,— скоро що не так,— гукай, щоб назад тягти. Та роздивляйся добре, чи можна долізти куди треба.

— Боже благослови!

— Рушай!

Шахтар перехрестився. Повагом почав іти вглиб вагончик,

Для середнього шкільного віку

Редактор *Н. С. Шумада*
Художній редактор *М. М. Ессаулова*
Технічний редактор *В. В. Красій*
Коректор *Н. Ф. Шаець*

Борис Дмитриевич Гринченко. Без хлеба.
Рассказы
(На українском языке)

Здано на виробництво 16. IV. 1958 р.
Підписано до друку 25. VI. 1958 р. Формат 60×84¹/₁₆. Фіз.
друк. арк. 11,25. Умовн. друк. арк. 10,35. Обл.-вид. арк. 10,36.
Тираж 50 000. Зам. № 479. Ціна 3 крб. 25 коп. Оправа 1 крб.
Дитвидав УРСР. Київ, Кірова, 1.

Друко-хромолітографія «Атлас» Головвидаву Міністерства
культури УРСР, Львів, Зелена 20.

4 крб. 25 коп.

